

СВІДОМІСТЬ І РЕФЛЕКСІЯ У БАЗИСІ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ

Олена САВЧЕНКО

УДК 159.922

Olena Savchenko CONSCIOUSNESS AND REFLECTION IN THE BASIS OF PSYCHOLOGICAL THEORIZING

Актуальність досліджуваної проблеми. Сьогодні активно у мовленнєву практику психологів-методологів входить поняття “методологічна оптика” як додатковий засіб та умова аналізу історичних підстав становлення психології як гуманітарної дисципліни, сучасного її становища, перспектив подальшого розвитку. М. Гусельцева розглядає методологічну оптику як “важливий посередник між дослідником і тією реальністю, яку він вивчає” [13, с. 39]. Проблема усвідомленого обирання науковцем дослідницької стратегії як методологічного інструментарію, комбінування різних підходів та своєчасна гнучка зміна прийомів стає особливо актуальною на тлі домінування постнекласичного типу раціональності, що постулює обов’язковість відрефлексування та аналізу інструментів власного пізнання. Не менш значущим фактором перебудови традицій наукового методологування є визнання та “оформлення сучасного світу як VUCA..., простору існування з домінуючими ознаками волатильності, ненадійності, запутаності і, як результат, невизначеності процесів та явищ...” [44, с. 56].

Об’єктивне ускладнення умов існування та життєдіяльності людини, що відображається у зміні типу раціональності та визнанні науковцями цих умов як таких, до яких людина постійно повинна підлаштовуватися, сприяло зміні головного методологічного настановлення як передумови формування дизайну дослідження у напрямку посилення саморефлексії дослідників: організація процесу усвідомленого

вибору пізнавальних стратегій, котрі, мов світлофільтри, поглинають хвилі певної довжини, пропускаючи лише ті, які відповідають обраному критерію (безумовно спрощуючи у такий спосіб образ відображеної реальності); здійснення селективного “нюансування локальної пізнавальної ситуації” [13, с. 40]. Застосована нами *метафора фільтрів* інформації є традиційною для когнітивної психології, на терені якої були вибудовані концепції обмеженості пропускну здатності свідомості обробляти інформацію, що надходить, на різних етапах цього процесу (Д. Бродбент, Д. та Е. Дойчі, А. Трейсман та ін.). Зміст цієї метафори відповідає образу багатолінзової конструкції, застосування якої дає змогу досліднику поєднати різнорівневі інтелектуальні засоби універсального, загального, особливого та унікального “порядку оргтехнологічного здійснення проблемно-модульної мислєдіяльності” [43, с. 30]. Свого часу такими модулями для нас виступали структурні складові методологічного знання, а саме: рівень філософської методології, загальнонаукових принципів та форм дослідження, конкретно-наукової методології та рівень організації індивідуального дослідження (рівень методики та техніки дослідження) [52].

Ставлячи перед собою **завдання співвіднести зміст понять “свідомість” та “рефлексія” у різних концепціях**, вважаємо важливим моментом відразу обрати дві значущі для аналізу даної галузі знань лінзи: тип домінуючої раціональності [13, 37] та характер

центрованості уявлень стосовно психіки [35]. Сьогодні дослідниками традиційно виокремлюються три основні форми раціональності, а саме: класична, некласична та постнекласична парадигми. *Класична* психологія, як зазначає В. Татенко, що існує з часів В. Вундта, і донині акцентує увагу на таких положеннях: 1) психічна реальність існує як окреме суще; 2) існування психічного не залежить від здатності суб'єкта пізнавати його; 3) існують об'єктивні закони існування психічного, відкриття яких є метою наукового пізнання, а отже психіка людини може бути “спроєкована, сформована, вдосконалена й розвинена відповідно до зразка” [39, с. 264].

Некласична психологія враховує вплив методу пізнання на отримані результати досліджень, котрі уточнюють уявлення про психічне, вона розширює уявлення про причинність та детермінізм психічних явищ через визнання ролі випадковості як самих психічних подій, так і зумовлювальних чинників. Отже, є підстави визначити положення, які окреслюють *некласичний підхід* до вивчення психічних явищ, а саме: 1) формування, функціонування та розвиток психічних явищ спричинені впливом багатьох факторів, прогнозування яких утруднено випадковим характером їх проявів; 2) на певному етапі розвитку психічна система стає здатною до самоорганізації та саморегулювання, тому може протидіяти зовнішнім впливам; 3) у процесі психічного розвитку формуються інтегративні системні характеристики (ідентичність, автономність, особистісний потенціал та ін.), які забезпечують здатність особистості виходити зі стійких критеріїв та орієнтирів у своїй життєдіяльності, зберігаючи стабільність своєї активності та внутрішньої організації на тлі тиску зовнішніх швидкозмінних умов, самодетермінацію її поведінки.

Постнекласична психологія зосереджує свої зусилля на дослідженні цілісної системи “реальної, живої психіки, що охоплює як саме психічне (інструментальне, функціональне, ціннісне, смислове, душевне, духовне, індивідуально неповторне, особистісне тощо), так і його носія, суб'єкта, який “має” цю психіку як свою і водночас є її невід'ємною частиною” [39, с. 265]. Постнеокласична парадигма з'явилась як альтернатива тотальності та уніфікації жорсткого детермінізму і нормативності, пропонуючи дослідникам зосередити увагу на мінливих процесах, поліваріативних сценаріях розвитку подій, на індивідуальнісних, унікальних проявах психічного. Основні положення

стосовно природи психічних явищ, що відображають дослідницькі настановлення постнекласичної психології, можуть бути сформульовані у такому наборі: 1) психіку неможливо аналізувати у відриві від суб'єкта психічної активності як її носія; 2) контекстуальність є атрибутивною характеристикою особистості (як “чуттєвість до соціокультурних впливів, зануреність у соціокультурний контекст” [48, с. 119]); 3) особистість – “рефлексивний проєкт”, що визначається у процесі самоконструювання, реалізації прагнення людини до автентичного буття.

Наступна ознака, обрана нами для систематизації концепцій та моделей, характеризує центрованість уявлень дослідника на окремому аспекті психічного. Відповідно до поглядів Н. Сміта, можемо всі існуючі на сьогоднішній час психологічні концепції розподілити на групи залежно від того локусу причинності, який обирають їх автори для пояснення функціонування та розвитку психіки взагалі та свідомості зокрема, а саме: *органоцентровані*, *енвайроцентровані*, *соціоцентровані* та *нонцентровані* системи. Безумовно, слушно говорити про певну відповідність форм центрованості домінуючим типам раціональності: у межах класичної парадигми домінують *органоцентровані* та *енвайроцентровані* концепції, *некласичній* парадигмі відповідають більшою мірою *соціоцентровані* концепції, *постнекласичній* – *нонцентровані* моделі. На наше переконання, зміна центрованості є одним з головних факторів, що стимулює трансформацію парадигм, спричиняє перемену поглядів стосовно причинності психічних явищ. Отож розгляд зміни моделей свідомості у системі цих двох координат сприятиме рефлексії внутрішніх чинників процесу розвитку наукових знань.

Органоцентровані моделі, на думку Н. Сміта, існують і на сучасному етапі розвитку психології “у посиленнях на психе, вітальну та розумну душу, розум, мозок, свідомість і “Я”, а також у конструктах обробки інформації” [35, с. 341]. Вони постулюють наявність у складі психіки вроджених схем та механізмів, що забезпечують відображення зовнішнього світу. Як наслідок, психіка людини вимаєструє “другу” ментальну реальність, яка суттєво відрізняється від її фізичного аналога. У *енвайроцентрованих* моделях дослідження розпочинаються не із введення конструктів, а зі спостереження за подіями, так званого аналізу сетінгу. Метою останнього

є встановлення відповідності між умовами та реакціями, знаходження патернів поведінки, що узгоджуються із ситуацією, сприяють швидкому зняттю суперечностей. Основні соціоцентровані моделі були сформовані під впливом соціального конструктивізму і в контексті постнеокласичної парадигми. Однак дослідники визначають достатню кількість передумов, що сформували їхнє підґрунтя. Соціальний конструктивізм стверджує, що всі знання є відносними та залежать від процесів конвенції у певних групах чи спільнотах. Дійсність другого порядку людина «конструює на засновках культурних моделей, виходячи із власного досвіду – як особистого, так і досвіду спілкування з іншими» [47, с. 15]. Нонцентровані моделі концентрують увагу на відносинах або взаємозв'язках як складових поведінки або діяльності. Важливу роль у розумінні та прогнозуванні поведінки людини відіграють такі змінні, як інтеракція, взаємність, контекст, «біологічна організація конкретного організму разом з будь-якими можливими порушеннями» [35, с. 344], історія інтеракцій. Завданням наукової психології стає опис функціональних стосунків, які виявляються у низці взаємозалежних подій, а питання причинного зумовлення взагалі знімається як малозначуще.

Діалектично зорієнтовану психологію, розроблену радянськими психологами, Н. Сміт відносить до групи органоцентрованих систем, оскільки саме мозок розглядається ними як основний фактор, що визначає поведінку особистості [35]. Однак, безумовно, це спрощене сприйняття тієї спадщини, яка отримана нами від наших попередників, на вивченні праць яких сформувалась наукова свідомість та ментальність багатьох сучасних українських науковців у царині психології. Важливим вважається нам вибудовування більш складного базису трансформування ідей відносно природи свідомості у координатах центрованості та парадигмальності. Сформована структура як базис методологічного аналізу виконуватиме функції когнітивної схеми, спрямовуючи пізнавальну активність потенційних дослідників, сприяючи більш чіткій систематизації, упорядкуванню наявних знань і відшукуванню тих фрагментів реальності, які залишились невизначеними, або недостатньо вивченими. Такі наукові засновки є аналогом фреймових та скриптових структур індивідуальної свідомості людини. Запропонований В. Ганzenim підхід до системного опису складних

психічних явищ через застосування базових засновків припускає співвіднесення множини характеристик досліджуваного явища з компонентами визначеного базису (попередньо обраної або вибудованої моделі) за допомогою принципів відповідності та критеріїв близькості. «Базис дозволяє впевнитися у повноті системного опису, впорядкувати його компоненти, отримати стійку «опору» опису, застосувати її для співвіднесення описів одного й того ж об'єкта, відшукувати спільність об'єктів різної природи» [28, с. 8]. Наявність широкого спектру різних засновків-базисів, які доречно застосувати для опису та порівняння певного психічного явища, є підставою, на думку вченого, для формування більш складної системи уявлень стосовно досліджуваного аспекту об'єктивної реальності й водночас для побудови більш адекватної картини світу [12].

Отже, завданнями пропонованого дослідження є:

- а) застосувати базис, координатами якого є центрованість та парадигмальність, для систематизації уявлень про свідомість у діалектично зорієнтованій радянській психології та когнітивному підході;
- б) порівняти названі підходи і визначити перспективні засоби подолання виникаючих суперечностей на різних етапах їх розвитку;
- в) застосувати сформований базис для обґрунтування місця рефлексії в організації свідомості та свідомої життєдіяльності суб'єкта.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Когнітивна та радянська напрями психології були обрані нами, тому що вони обидві є *органоцентровані*, а отже їхні положення містять постулат, згідно з яким дії організму мають причину в самому організмі, у його здатності здійснювати саморегуляцію та самоорганізацію власної активності [35, с.74]. Саме на аналізі цих двох підходів можна побачити поступове виникнення й поступове посилення впливу інших форм центрованості, які стимулювали зміну парадигм: перехід від класичної «нормальної» науки до постнеокласичного типу раціональності через проміжну ланку неокласичної парадигми. У *табл. 1* нами систематизовані уявлення про свідомість у системі визначених координат.

Класична методологія спрямовує зусилля на розробку об'єктивних методів дослідження суб'єктивних аспектів психіки, на розкриття об'єктивних законів її структури, розвитку та функціонування, існування яких не залежать

Таблиця 1

Концепції свідомості у координатній системі парадигмальності та центрованості

Тип раціональності	Модель центрованості	Діалектично зорієнтована радянська психологія		Когнітивна психологія	
		Концепції та моделі	Погляд на свідомість	Концепції та моделі	Погляд на свідомість
класичний	Органо-центрована	Системна робота мозкових структур як матеріальна основа психічної діяльності (П. Анохін, М. Бернштейн, О. Лурія)	Свідомість як результуючий аспект системної роботи мозкових структур, який характеризується відокремленням суб'єкта від навколишнього світу, вербалізацією переживань, розумінням подій, почуттям суб'єктивної очевидності того, що відбувається	Процеси обробки інформації як проміжна ланка відображення інформації між нейробіологічним та психічним рівнями (Н. Хомський, У. Найсер та ін.)	Свідомість – етап обробки інформації, який відрізняється послідовністю та ретельністю, на якому здійснюється вербальне кодування інформації, потрібне для її подальшого збереження та реконструювання, відтворення.
	Енвайро-центрована	Модель внутрішнього плану дії, зовнішньої та внутрішньої сторін діяльності (О.М. Леонтьєв, Я. Пономарьов)	Свідомість як внутрішній рух, процес означування, який забезпечує зв'язок результатів психічного відображення з їх чуттєвою основою, з особистісним сенсом	Модель ментального простору (Ж. Фокон'є, Ч. Озгуд, Дж. Келлі, М. Холодна)	Свідомість як здатність конструювати і трансформувати ментальний простір, у межах якого презентується інформація
	Соціо-центрована	Модель соціальної детермінації психіки (Л. Виготський)	Свідомість як набута у процесі соціальної взаємодії здатність здійснювати вторинне відображення інформації	Метакогнітивізм (Дж. Флейвелл, Р. Ключе, Р. Стенберг та ін.)	Свідомість як метасистема, що здійснює інтеграцію та регуляцію психічних процесів
	Нон-центрована	Суб'єктний підхід (К. Абульханова, А. Брушлинський, В. Татенко)	Свідомість як якісний атрибут активності суб'єкта	Моделі множинних форм свідомості (Е. Тулвінг), загального робочого простору (Б. Баарс)	Свідомість як «публічний орган мозку», засіб організації обробки інформації, зкоординування роботи різних частин психіки та контролю
некласичний	Соціо-центрована	Поліфонічна модель свідомості (М. Бахтин, Ф. Василюк)	Свідомість як діалогована форма буття, система інтеріоризованих думок інших осіб	Модель психічного (Theory of mind) (Ж. Піаже, Д. Деннет та ін.)	Свідомість як генератор двосторонніх моделей подій партнерів по взаємодії
	Нон-центрована	Концепція світів свідомості (М. Мамардашвілі, В. Зінченко)	Свідомість як рівнева структура, складові якої знаходять вираження через посередників (знак, слово, дія, вчинок)	Метасистемний підхід (А. Карпов)	Свідомість як феномен, результуюча сторона рефлексії
постне-класичний	Нон-центрована	Герменевтична модель (Н. Чепелева, Т. Титаренко та ін.)	Свідомість як засіб організації життєвого досвіду через автонаративи	Рефлексивна теорія свідомості (М. Велманс)	Свідомість як механізм «перцептивної проєкції», формування феноменальних світів

від пізнавальної діяльності суб'єкта. Як стверджує В. Татенко, класична методологія придатна для вивчення достатньо "простих" проявів психічного, обмежуючи сферу досліджень аналізом форм та функцій відображення, умовами їх усвідомлення [39, с. 264]. Вона активно застосовує R-методологію, яка зосереджена на виявленні середньогрупових тенденцій, відкидаючи індивідуальні дані, що істотно відхиляються від середнього значення, як "вектор похибок" [35, с. 106]. Основними експериментальними змінними тут виступають тестові завдання, стимули, які варіюються дослідником для визначення відповідних форм реакцій. Вважається, що R-методологія враховує лише позицію дослідника та ігнорує думки і погляди самих досліджуваних.

Описуючи певні ідеї, нами не ставиться за мету завдання відобразити концепції авторів у всій їхній повноті. Навпаки, наша увага зосереджуватиметься на окремих положеннях, іноді навіть і не на найбільш фундаментальних і провідних, у спадщині вчених, які, однак, дозволять нам провести потрібне зіставлення двох психологічних напрямів, виявити ті схожі ідеї, які визначили подальший розвиток наукового знання у загальному науковому просторі. Так, для радянської психології більшою мірою характерний розгляд свідомості як "суспільно-історичної форми життєдіяльності" (за О. Лурією), однак у межах **органоцентрованого підходу** до аналізу психіки фокусуємо свою увагу на зв'язку вищих форм психічної діяльності з особливостями функціонування мозку, оскільки психічне розглядалося багатьма науковцями як функція роботи мозкових структур. С. Рубінштейн писав, що "радянська психологія походить з їх єдності, усередині якого психічне та фізичне зберігає свої специфічні властивості. Принцип психофізіологічної єдності – перший основний принцип радянської психології. Усередині цієї єдності визначальними є матеріальні засади, хоча психічне зберігає свою якісну специфічність; воно не зводиться до фізичних властивостей матерії і не перетворюється у бездіяльний епіфеномен" [33, с. 25]. Великим надбанням для сучасної психології є моделі "функціональної системи" (П. Анохін) та рівневої організації рухів (М. Бернштейн), структурно-функціональна модель організації мозку (О. Лурія), які пояснюють достатньо складні прояви психічного через регулярне, або тимчасове поєднання декількох мозкових структур, котрі формують цілісну систему, де кожний елемент забезпечує вико-

нання своє специфічної функції. М. Бернштейн припустив, що людина може здійснювати усвідомлений вплив на координацію рухів будь-якого рівня лише за умови, що даний рівень є провідним у розв'язанні певної задачі. "Безумовно, – писав вчений, – з цього не випливає, що ступінь усвідомленості була однаковою у кожного провідного рівня; навпаки, і ступінь усвідомленості, і рівень довільності зростає з переходом рівнями знизу вгору" [7, с. 43].

Отже, свідомість у концепціях, які намагались пов'язати характер психічних функцій з особливостями функціонування мозкових структур як матеріальної субстанції, функціонально постає у двох формах: 1) як атрибутивна характеристика психічних проявів, рівень якої змінюється залежно від рівня організації психічних явищ та їхньої ролі у діяльності людини; 2) як форма специфічної людської діяльності, яка відрізняється довільністю, опосередкованістю та залежністю від форм суспільної свідомості. О. Лурія визначав три відмітні характеристики свідомої діяльності людини, а саме: а) відносна незалежність від біологічних мотивів, б) наочність вражень та слідів безпосереднього індивідуального досвіду, в) шлях формування через привласнення загальнолюдського досвіду у процесі навчання [24, с. 62–63].

Оскільки свідомість розглядається як властивість психіки, то доречно визначити *критерії свідомої діяльності* як ті маркери, що дозволяють констатувати наявність свідомості за непрямими ознаками. Систематизуючи дані, отримані у різних дослідженнях, вкажемо на такі критерії свідомості: 1) виокремлення себе з навколишнього середовища, розрізнення об'єктивних та суб'єктивних аспектів реальності [17, 19, 50]; 2) можливість вербалізації (те, що суб'єктом усвідомлено, може бути виражено у знаковій формі) [3, 23]; 3) розуміння як переживання певного змісту буття та свідомості, що репрезентується самим суб'єктом [17, 318]; 4) відчуття суб'єктивної очевидності того, що відбувається [3], "здатність надавати собі звіт про те, що саме має місце в оточуючому та власному внутрішньому світі" [18, с. 27] та ін.

Л. Ітельсон писав про те, що вирішальною ознакою свідомості є здатність людини розрізняти "мотиви від учинків, значення від дій, психічні образи – від предметів, себе – від оточуючого світу" [19, с. 197]. У підсумку ця здатність дозволяє суб'єкту розвести власні уявлення про дійсність і саму реальність, зро-

зуміти, що образи, ідеї та знання є “просто” реальністю його свідомості”. На підставі цих розмірковувань дослідник доходить сміливого висновку, який суперечив фундаментальному положенню прийнятої на той час методологеми (буття визначає свідомість), що “всесвіт, у якому ми живемо – це творіння нашого духу, продукт нашої психічної діяльності. Не буття визначає свідомість, а навпаки, свідомість створює буття!” [Там само, с. 171]. Здатність до розмежовування та відокремлення пов’язана, на думку Н. Чуприкової, із загальним напрямком когнітивного розвитку особистості, який спрямований від загального до часткового, від слабо визначеного, недиференційованого до все більш визначеного, чітко окресленого, від глобального цілого до багатоконпонентної структури. Цей *універсальний загальний закон розвитку* формулюється дослідницею таким чином: “певне вихідне ціле завжди розвивається так, що мірилом його розвитку стає все більш внутрішньо диференційоване” [50, с. 18]. С. Рубінштейн пов’язував підвищення рівня диференційованості із природним переходом людини від домінування чуттєвого пізнання до переважання поняттєвого мислення. За припущенням Л. Веккера, образна мова має симультанно-просторову структуру, а символічно-операторна мова представлена сукцесивними структурами мовленнєвих сигналів. Останні дозволяють подавати інформацію у формі лінійної наступності, відображати односпрямовану часову безперервність [8].

Отже, другим критерієм свідомої психічної діяльності логічно вважати можливість вербалізації інформації, яку відображає суб’єкт. Д. Леонтьєв припускав, що вербалізація сенсу – механізм “утілення сенсу в значеннях, котрі переводить його на новий рівень функціонування: смисл отримує причинне пояснення, семантичну визначеність, стає феноменом ясно усвідомленим” [23, с. 13]. Усвідомлення можливо лише завдяки мовленнєвій діяльності, коли людина знаходить адекватні знакові форми для відображення відносин між об’єктами зовнішньої або внутрішньої реальності, які стають очевидними, або зрозумілими іншим особам, і їй самій як зовнішньому спостерігачеві. Л. Веккер запропонував розглядати мовлення як важливий інтегратор психічної діяльності та свідомості, поряд з пам’яттю, увагою та уявою. Це той процес, завдяки якому здійснюється перехід психіки на рівень свідомості, забезпечується інтегрованість останньої

як цілісної системи, створюються підстави для саморегуляції. Завдяки мовленню, яке “виходить за межі психіки індивідуального суб’єкта та... являє собою процес не індивідуально-психологічний, а соціально-психологічний” [8, с. 313], формується свідомість як психологічне утворення, яке є “цілісно зв’язане й підзвітне суб’єкту та доволіно керується ним у своїй динаміці” [Там само, с. 316].

Розуміння як інтегративне переживання є критерієм свідомої діяльності, оскільки становить результуючий аспект достатньо складної мисленнєвої діяльності, яка припускає: 1) виокремлення основних елементів, “значеннєвих віх”, та об’єднання їх у єдине ціле (Г. Костюк); 2) вихід за “безпосередні межі зрозумілого”, підключення більш широкого контексту; 3) співвіднесення того, що розуміється, з уявленнями про належне, яке відображає знання суб’єкта про соціальні, моральні та групові норми поведінки; 4) повторне звертання суб’єкта до проблемної ситуації, яка вперше породила непорозуміння (розуміння-спогади); 5) висунення припущень стосовно можливих зв’язків між елементами проблемної ситуації (розуміння-поєднання); 6) зіставлення припущень з реальністю, впізнання тих феноменів, які відповідають обраним критеріям (розуміння-припущення) [17; 18]. Отож розуміння – це справді підсумковий зріз функціонування свідомості, який відображає знаходження сенсу в певних подіях, аспектах реальності або власної життєдіяльності. “Сам по собі реальний світ не має ніякого сенсу. Свідомість “приписує” сенс подіям, явищам реальності, а також будь-яким проявам людини, починаючи з емоційних, психомоторних, та завершуючи особистісними й духовними” [3, с. 293].

Виникає у людини відчуття суб’єктивної очевидності того, що відбувається, формує в неї упевненість, що вона насправді існує, є живою, тобто щось відчуває та переживає. Як пише А. Агафонов, особисті почуття і переживання можуть бути нереалістичними, оскільки вони суб’єктивні, однак сам факт їх реальності у психіці людей є об’єктивним, таким, що не викликає сумнівів. “Саме суб’єктивна очевидність постачає людині знання про те, що вона переживає у даний момент часу, та про те, що саме вона переживає, а не хтось інший замість неї” [2, с. 87]. Вважаємо даний критерій свідомості значущим, тому що стосується тих аспектів дійсності, що формують підґрунтя самосвідомості, ідентичності особистості, а пізніше і переживання нею власної автентичності,

врешті-решт він є підставою привласнення людиною персональних відчуттів, переживань, думок, потреб.

Отже, свідомість – це вищий ступінь розвитку психіки, система психічних процесів, що забезпечують відображення оточення та регуляцію поведінки людини, підґрунтям функціонування яких є впорядкована діяльність мозкових структур різного рівня організації. Засадничими ознаками свідомої психічної діяльності є її здатність до відокремлення себе від інших об'єктів реальності, розуміння подій зовнішньої та внутрішньої життєдіяльності, переживання суб'єктної очевидності кожного моменту повсякдення, спроможність означувати власні переживання, думки.

Когнітивна психологія пішла іншим шляхом, припускаючи, що між рівнем функціонування мозкових структур та поясом розвиткового перебігу психічних процесів знаходяться універсальні, неусвідомлені, як правило, задані на момент народження процеси, які забезпечують сприйняття, обробку, зберігання та відтворення інформації, що надходить зовні. Щонайменше є підстави вказати на чотири моделі, що у різні історичні періоди застосовувалися для пояснення пізнавальної активності людини, а саме: модель “каналу зв'язку з обмеженою пропускну здатністю” (модель фільтрації інформації Д. Бродбента), комп'ютерна метафора (модель ТОТЕ Дж. Міллера, Н. Галантера, К. Прибрама; схема перцептивного циклу У. Найсера та ін.), модель модулярності або модель “швейцарського армійського ножа” (гіпотеза модулярності з доменно специфічними складовими Дж. Фодора), модель паралельної розподіленої обробки (конекціонізм Д. Румельхарда, Дж. Маклеланда). Ментальні моделі психіки, наслідуючи роботу комп'ютерів, достатньо швидко витиснули моделі обмеженої обробки інформації, які застосовували математично громіздкі засоби опису психічних процесів керування складними системами. Окрім того, нові моделі презентували наявність “центрального процесів”, універсальних для всіх суб'єктів, та змінні складові, котрі є специфічними для розв'язання певного класу задач. Так, у широковідомій теорії породжувальної граматики Н. Хомського були виокремлені два рівні форм репрезентації: рівень глибинних структур, які забезпечують подання інформації в універсальній для різних мов абстрактній формі та рівень поверхневих структур, котрі вирізняються мовленнєвою специфічністю і

високою варіативністю у презентації знань. Також існують механізми трансформації глибинних структур у поверхневі (“правила трансформації”), застосування яких дозволяє створювати різноманітні поверхневі форми, що відображають один і той же зміст глибинної форми. Саме перехід від поверхневих структур до глибинних виявляється у феномені розуміння, схоплювання сенсу, а неможливість його реконструювання як висловлювання свідчить про недостатній рівень розвитку мовленнєвої компетентності особистості, про мисленнєві дисгармонії чи порушення.

У будь-якому разі перші моделі, що застосували комп'ютерну метафору, поставили питання про чітке відокремлення репрезентації як форми подання інформації й відповідних їй операційних процесів, що забезпечують трансформацію змістових та структурних складових, і самого змісту інформації. Мозок став розглядатися як необхідна, однак недостатня умова формування символічних репрезентацій та контролю поведінки. А зв'язок між мозковими структурами і психічними формами став вважатися непрямим, опосередкованим операційними складниками та когнітивними структурами, які передують сприйняттю конкретної інформації, скеровують перцептивні процеси, уможливають звірення даних, активізують певні форми поведінки (оцінні, пошукові, захисні та ін.). Запропонована У. Найсером модель безперервних перцептивних циклів пояснює сприйняття інформації через активацію антиципуючої схеми, яка не лише форматує дані, що надходять ззовні, а й спрямовує пошукову активність суб'єкта на знаходження додаткової, або уточнювальної інформації у ситуації, коли попередні установки не відповідають ситуаційно отриманій інформації [25]. За результатом такого подвійного притирання “схема – дані” модифікується вихідна схема, яка запускає наступний цикл обробки інформації. У процесі функціонування репрезентативні та операційні складові психіки не тільки виконують функції відбору та переробки, а й поступово ускладнюються і вдосконалюються (що сприяє підвищенню ефективності сприйняття та швидкості обробки інформації), усе більш спеціалізуються, що стимулює розвій суб'єктивності й унікальності поглядів людини на світ.

Відповідно до модульного підходу свідомість уявляється як складна система, що поєднує вузькоспеціалізовані домени, які виконують різні завдання паралельно, та центральні процеси координування й інтеграції

інформації, потрібної для ухвалення рішення та обирання бажаної програми поведінки. Особливості функціонування модулів спричинені генетично, тому можуть працювати достатньо незалежно один від одного, що суттєво прискорює перебіг когнітивних процесів, уможлиблює компенсацію тих аспектів, які тимчасово заблоковані чи несформовані. Д. Мар порівняв психіку людини з багатофункціональним швейцарським ножом, можливості якого значно переважають обмежений арсенал функцій звичайного ножа. “Мозкова” метафора психіки, яка порівнює останню з розгалуженою мережею нейронів, місце яких займають значення, поєднує принципи паралельної обробки інформації, рівневої та сіткової організації. Автори цього напряму запропонували ввести вагові коефіцієнти, що відображають швидкість і ймовірність активізації певних зв’язків між “нейронами”, які змінюються у процесі навчання та набуття досвіду розв’язання задач певного типу. Основним правилом, що описує роботу штучних нейронних сіток, є правило Д. Хебба, відповідно до якого знижується поріг синаптичного зв’язку між двома нейронами, які активовані одночасно [41].

Таким чином, попри те, що моделі когнітивної і радянської психології пов’язували особливості функціонування свідомості з активністю мозкових структур, маємо істотні розбіжності у цих підходах: 1) націленість вітчизняної науки на системний аналіз функціонування мозку, тимчасовий характер об’єднання певних мозкових структур у систему, що зумовлено завданням, яке вирішує суб’єкт, залежність можливостей усвідомлення інформації від місця даних процесів у його діяльності; 2) когнітивна наука акцентує увагу на доменному характері функціонування складових психіки, на відшукуванні сталих мозкових корелятивів психічних процесів, на проміжному характері процесів обробки інформації, які спричиняють появу психічних феноменів. Як коментар, згадаємо думку Б. Ананьєва, котрий припустив, що “операційні механізми не містяться у самому мозку – субстраті свідомості, вони засвоюються індивідом у процесі виховання, навчання, в загальній його соціалізації і мають конкретно-історичний характер” [4, с. 146], а отже це ставить під сумнів можливість відшукати їх стійкі кореляти з мозковими структурами. Також доречно зважати на погляд Дж. Сьорля, який вважав, що немає сенсу вишукувати проміжні ланки у системі “мозок – психіка”, адже поясненням можуть

бути такі каузальні стосунки, при яких психіка залежить від процесів, які відбуваються в мозку й одночасно психічні процеси реалізуються у системі нейронних та мозкових структур [38].

У *табл. 2* нами систематизовані дані щодо співвіднесення понять “рефлексії” та “свідомості”, що існують у межах окреслених підходів. Основною функцією свідомості в обох випадках є *відображувальна*. Однак радянська психологія зосереджує увагу на предметі відображення, вважаючи, що рефлексія – це форма активного переосмислення змісту власної свідомості, діяльності та спілкування (за І. Войтик), а когнітивна психологія підкреслює значущість специфічного характеру обробки результатів, який характеризується підвищеною раціональністю.

Серед основних механізмів рефлексії вченими радянської доби були визначені “розщеплення” і “встановлення відносин”. Механізм “розщеплення” розподіляє психічне явище на об’єкт та інструмент. Досліджуючи певні властивості розумової діяльності, суб’єкт використовує інші її аспекти як інструменти. При цьому об’єкт вивчення завжди усвідомлюється, суб’єкт може створювати його моделі, ідеалізації, гіпотези. Інструмент залишає якість “неявного знання”, яке не усвідомлюється суб’єктом (В. Лекторський). Я. Пономарьов описав механізм “встановлення відносин” між різними структурними утвореннями діяльності як одну з процедур рефлексії, котра виконується суб’єктом із метою подолання виникаючих у ній “розривів” і “зупинок”. У моделі рефлексивного аналізу В. Давидова та А. Зака визначена певна форма рефлексії, а саме *змістова*, яка спрямована на пошук і встановлення сутнісних відносин. Вона переважно актуалізується у формі “побудови системи можливих дій та у визначенні оптимальної дії, відповідної значущим умовам задачі” [14, с. 199]. Узагальнений аналіз активності, здійснюваної засобами змістової рефлексії, надає суб’єкту відповіді на такі питання: “чому дія виконується так, а не інакше?; що суттєвого в цій дії, щоб вона могла бути успішно виконана в різних (а не тільки в даних) умовах?” [32, с. 24].

Дослідники когнітивної психології припускають, що людина здатна функціонувати у різних режимах: певний режим блокує доступ до інтуїтивного досвіду, однак сприяє раціональному усвідомленню інформації, рефлексії, а інший – навпаки, блокує свідомий контроль. Дуже часто підставою для зміни режиму

Таблиця 2

Співвідношення змісту та обсягу понять “рефлексія” і “свідомість”

Тип раціональності	Модель центрованості	Радянська діалектично зорієнтована психологія			Когнітивна психологія		
		Співвідношення свідомості та рефлексії	Визначення рефлексії	Основний механізм рефлексії	Співвідношення свідомості та рефлексії	Визначення рефлексії	Основний механізм рефлексії
класичний	Органоцентрована	рефлексія – атрибут свідомості, що відрізняє її від інших рівнів організації психічного	«самопізнання у вигляді роздумів над власними переживаннями, відчуттями і думками» (К. Платонов); вивчення змісту власної свідомості (В. Столін)	розщеплення на об'єкт та засіб пізнання; встановлення відносин між елементами різних структур (вербалізація переживань та думок)	рефлексія – режим свідомості, за якого домінує установка на свідомий аналіз	«здатність розмірковувати про особливості власного мислення з метою його удосконалення» (П. Дондер)	усвідомлення як зміна фокусу уваги
	Енвайроцентрована	рефлексія як механізм свідомості	різновид внутрішньої діяльності; процес мисленнєвої активності, котрий «передбачає критичну реконструкцію реальності» (Т. Дмитрієва, Н. Сєдова)	перехід із зовнішнього плану реалізації активності у внутрішній план аналізу, із зовнішньої сторони діяльності на внутрішню	рефлексія як форма активності свідомості (само-спостереження)	здатність бачити себе зі сторони, сформована на спостереженні за власними переживаннями, роздумами та діями (М. Браун)	когнітивний контроль як механізм керування когнітивними ресурсами суб'єкта: координація різних когнітивних процесів та функцій
	Соціоцентрована	рефлексія як чинник розвитку свідомості	процес усвідомлення психічних процесів із метою «оволодіння, свідомого керівництва ними» (Л. Виготський)	інтеріоризація нових життєвих подій у наявні в людини структури (М.Клементьєва)	рефлексія як набута здатність свідомості, надбудований рівень	мета-здібність, яка забезпечує регуляцію всієї когнітивної підструктури психіки	перехід у метастан свідомості
	Нонцентрована	свідомість та рефлексивність як ознаки внутрішньої активності суб'єкта	раціональна та вербально-символічна активність особистості, спрямована «на розвиток та інтеграцію життєвого шляху» (О. Старовойтенко)	формування рефлексивної позиції, зміна позицій	рефлексивність як метастан свідомості, структурований досвід	аутоноетичний (рекурсивний) стан свідомості, спрямований на самопізнання, що поєднує самовизнання, самодослідження та самосприйняття (Ф. Петерс)	наведення фокусу уваги, формування установки на аналіз власної поведінки

функціонування стає зміна фокусу уваги, в центр якої потрапляють ті елементи чи аспекти діяльності, які раніше не були предметом аналізу суб'єкта. У такий спосіб здебільшого осмислюються підстави знань і засобів досягнення ефективного прийняття рішення, співвідносяться еталонні моделі та реальні процеси й результати, визначається порядок здійснення певних дій тощо. Ж. Піаже пов'язував розвиток здібності до рефлексії з інтелектуальним розвитком особистості, досягненням рівня формальних операцій. В основі рефлексивної спроможності перебуває механізм усвідомлення суб'єктом логічних законів зв'язку об'єкта з розумовими операціями та діями, спрямованими на нього. Водночас усвідомлення засноване на різних формах абстрагування: емпірична абстракція забезпечує угруповання сенсорних проявів і формування більш-менш стійких патернів, а рефлексивна абстракція – результати мисленнєвого конструювання, що не залежить від конкретного сенсорного матеріалу, але визначається діями суб'єкта, характером зреалізованих ним операцій [30].

Енвайроцентрованими моделями свідомості варто вважати ті теорії, які припускають існування структурованих внутрішніх явищ, що формують “внутрішній світ особистості”, котрий протистоїть зовнішньому світу, маючи з ним певну подібність в організаційному плані. Так, у радянській психології була сформована концепція внутрішнього плану дії (О. Леонтьєв, Я. Пономарьов), а в межах когнітивної психології – теорія ментального простору (Ж. Фококон'є, Ч. Озгуд, Дж. Келлі). Ж. Фококон'є, вводячи “ментальний простір” як поняття когнітивної лінгвістики, вказує, що його зміст відображає психологічний механізм, котрий забезпечує адекватне розуміння партнера по спілкуванню. На думку дослідника, характер організації ментального простору відповідає двом основним факторам: а) особливостям організації тривимірного світу, в якому живе людина і який впливає на сприйняття розміру, відстані, просторового розташування об'єктів та ін.; б) особливостям організації мови та побудови мовленнєвих висловлювань [27].

Відповідно до положень діяльнісного підходу, сформульованого у працях Л. Виготського, С. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, психічні утворення формуються, розвиваються та проявляються в діяльності. Свідомість, як стверджував О.М. Леонтьєв, не надана людині споконвічно, і не породжується самою природою

у процесах її розвитку, вона породжується суспільством, “створюється” ним [22]. Дослідник довів, що процес розвитку психіки людини був детермінований запитами реального життя, які постійно ускладнювалися, вимагаючи від людини все більш розвинутих засобів відображення, регулювання та реагування. Ускладнення діяльності сприяло появі планування як попередньої мисленнєвої дії, в ході якої суб'єкт аналізував потенційно можливі варіанти своїх дій, співвідносив власні дії з діями партнерів. Я. Пономарьов увів у психологію поняття “внутрішній план дії” як специфічну форму активності людини, котра відрізняється цілеспрямованістю та наявністю попередньої програми дій. Більше того, не слід протиставляти поняття “зовнішній” і “внутрішній”, оскільки вони є відносними, а їх роз'єднання має сенс лише “у межах визначеної для аналізу системи, без виходу за її межі” [31, с. 21]. Внутрішній план дії – це надбудований рівень, структура та особливості функціонування якого залежать від базального рівня, зовнішнього плану дії, предметної діяльності. За логікою формування, проходячи п'ять визначених автором стадій, внутрішній план здійснює все більш значущий, реорганізуючий вплив на зовнішній план (у напрямку все більшої диференціації та інтеграції), оскільки функціонує в неподільному зв'язку з ним. Як результат, маємо ситуацію подолання суб'єктом обмежень базального рівня та усвідомлення ним певних особливостей своєї діяльності, власних можливостей. Відтак “вторинна психічна (суб'єктна) модель завжди двоїста: це надбудовно-базальна модель, до складу якої входять щонайменше два власних складники: 1) базальна (елементи моделі – зображення) та 2) надбудовна (елементи знакової моделі)” [Там само, с. 173]. Внутрішній план дії, або здатність діяти подумки, сутнісно змінює характер реалізації зовнішнього плану, який стає більш усвідомленим і керованим, а результати активності набувають більшої прогнозованості.

Виокремлення двох сторін діяльності було здійснене О.М. Леонтьєвим, котрим внутрішня діяльність також визначається як вторинна, тому що формується у процесі інтеріоризації зовнішньої предметної діяльності внаслідок вибудовування внутрішнього плану свідомості. Крім того, складові внутрішнього плану діяльності починають функціонувати та розвиватися за власними логіко-генетичними законами, впливаючи на структуру і характер реалізації зовнішнього діяння. Важливо, що ці дві сторони

діяльності, сформувавшись, продовжують функціонувати у єдності, зберігаючи двосторонні зв'язки без домінування чи підпорядкування однієї форми іншою. А спільні риси структур зовнішньої та внутрішньої діяльності формують підстави для переходів з однієї форми діяльного практикування в іншу. “Внутрішня діяльність у процесі свого формування набуває таких засобів, які дозволяють суб'єкту вирішувати завдання, нездійсненні у плані зовнішньої діяльності і навпаки” [16, с. 82].

Такий підхід створив підстави розглядати свідомість не як тло, “поле, що споглядається суб'єктом”, а як особливий внутрішній рух-поступ, що стимулюється “рухом людської діяльності” [22]. Цей рух-розвиток є суб'єктивним продуктом тієї активності, яку виявляє людина у діяльності. О.М. Леонтьєв писав, що свідомість є “перетворювальною формою проявів тих суспільних за своєю природою відносин, які реалізуються діяльністю людини у предметному світі” (див. [16, с. 87]). Безумовно, що це більшою мірою висвітлює перебіг процесу формування свідомості у філо- чи антропогенезі, хоча й дає підстави зрозуміти особливості функціонування індивідуальної свідомості. У процесі реалізації активності суб'єкт змушений відображати інформацію, частина якої ідеалізується у формі мовних значень. Лише через комунікацію інформація стає надбанням свідомості самої людини та інших. Процес означування запускає два процеси розгортання думки: перший повертає застосовуване особою значення до чуттєвих вражень, як правило, через складний ланцюг мисленевих операцій, натомість другий пов'язує значення з особистісним сенсом, що надає думці певної упередженості (*рос.* – пристрастности). Звідси зрозуміло, що свідомість – це процес, осереддя якого становить означування, у підсумку якого людина може висловити свої переживання, відчуття, думки й осягнути їх вторинне значення (*сенс*) через пов'язування з мотивами.

Обґрунтування репрезентацій як важливих складових мислення і свідомої обробки інформації поставило питання про те, де саме відбувається їх конструювання, трансформація та реконструювання. Варіантом вирішення цього питання в когнітивній психології стало введення поняття та розробка *концепції ментального простору*. В сучасній психологічній теорії, на думку М. Осоріної, ментальний простір має онтологічний статус, оскільки він

може бути самостійним об'єктом дослідження, “винесеним назовні” і навіть усвідомленим. “Це оперативний простір розумової діяльності, у якому актуалізуються, перетворюються, взаємодіють, змінюють один одного або вишиковуються в організовані сукупності операнди думки, що унааявлені у вигляді ментальних репрезентацій різного типу психічні об'єкти, котрими оперує мислення” [27, с. 13]. Дослідницею були визначені основні властивості ментального простору як вторинної образної структури, а саме: 1) існування у формі хроно-топу, який має щонайменше чотири виміри; 2) мінливість масштабу того, що презентується; 3) темпоральні характеристики можуть не відповідати реальному перебігу часу; 4) швидкоплинність і легкість трансформування внаслідок ситуативної функціональної природи; 5) вказаний простір є зоною підвищеної суб'єктивності, оскільки недоступний для сприйняття зовнішнього спостерігача; 6) структура і характер його функціонування залежить від низки чинників (рівня сформованості концептуальних структур, рівня та ознак соціалізації розуму особистості, інтелектуальних звичок, метакогнітивних навичок та ін.). М. Холодна зосередила увагу на оперативних властивостях ментального простору, серед яких головними є три: а) готовність до оперативного розгортання та згортання; б) рекурсивний характер організацій (вкладеність одного простору в інший); в) динамічність, розмірність, складність, проникливість, пружність тощо. “Прикладами можуть бути ефекти уповільнення інтелектуальної реакції як наслідок розгорнутості ментального простору, або ефект нерозуміння як наслідок закритості, непрониклості названого простору одного з партнерів по спілкуванню” [45, с. 98].

Для експлікації змісту поняття “когнітивний ресурс” В. Дружинін застосував структурні та параметричні ознаки-якості. Параметричний аспект ресурсів відображає характеристики ментального простору, в якому розгортається процес пошуку розв'язку задачі. Можливості суб'єктів у трансформації ментального простору дуже різняться, особливо за показниками гнучкості зміни ракурсу розгляду, суб'єктивного діапазону відображення, в межах якого можливі трансформації, здатності “вийти за межі поля задачі, подивитися на неї з боку, перетворити когнітивні константи в змінні або ввести нове додаткове вимірювання” [15, с. 48].

Психосемантичний підхід дозволяє розглядати систему критеріїв оцінювання у вигляді

семантичного простору, який, зі свого боку, є операційним аналогом категорійної структури певної змістової сфери індивідуальної свідомості людини [29]. Семантичний простір – це сукупність організованих узагальнених ознак, придатних для диференціювання об'єктів (значень) обраного упредметнення. Основними показниками сформованості системи критеріїв оцінювання слушно вважати рівень її когнітивної складності, який відображає співвідношення тенденцій до диференціювання та інтеграції багатопредметнених об'єктів. Рівень указаної складності відображає внутрішню будову та розмірність семантичного простору, характер сформованості ієрархічної структури, особливості співвідношення окремих його підструктур у складі єдиної цілісності. За підходом Дж. Келлі, ментальний простір вважається складним, якщо “суб'єкт вибудовує багатовимірну модель реальності, виокремлюючи в ній безліч взаємопов'язаних аспектів”. Низький рівень складності свідчить, що, оцінка, інтерпретування подій здійснюється ним у спрощеній формі, на засадах “використання обмеженого набору суб'єктивних вимірів” [45, с. 86].

Свідомість у межах даного підходу розглядається як здатність конструювати та трансформувати ментальний простір, потрібний для репрезентації інформації, на підставі реконструювання тривимірного простору реальності, або моделювання семантичного простору через визначення узагальнених мовленнєвих категорій, які впорядковують значення певної змістовної царини знань.

Отже, маємо високу подібність двох підходів до розуміння свідомості, котрі пов'язують її діяльність з вибудовуванням внутрішнього простору або плану як альтернативи зовнішньому. Однак хотілося би зосередити увагу на відмінностях: а) представники радянської психології свої пошуки більше акцентували на процесно-динамічній природі свідомості, на її існуванні як внутрішнього руху-розвитку; б) адепти когнітивної психології – на конструюванні складної структури за аналогом, використовуючи вихідні моделі (схеми, фрейми); в) теоретики радянської доби пояснювали виникнення усвідомлених феноменів як результат переходу з одного плану в інший, з однієї сторони діяльності на іншу, із символічної мови – на образну, від значення – до сенсу; г) прибічники когнітивного підходу намагаються через оцінку властивостей мисленнєвого простору перейти до емпіричного визначення емнісних характеристик свідомості.

В заідеологізованих рамках радянської психології рефлексія розглядалася науковцями як різновид внутрішньої діяльності, яка виникає у разі появи перешкод реалізації зовнішньої активності суб'єкта та спрямовується на визначення суперечностей, осягнення причин труднощів, знаходження засобу розв'язання проблеми. Описані феномени усвідомлення набувають уможливлення завдяки актуалізації механізму “рефлексивного виходу”, який на даному етапі аналізу дозволяє суб'єкту змінити площину розгляду задачі, перевести її предмет в інший стан. У концепції Г. Щедровицького механізм “рефлексивного виходу” дозволяє призупинити основну діяльність та зробити її елементи матеріалом нової рефлексивної діяльності. Перехід у площину нового стану, нової мислєдіяльності дає змогу суб'єкту відшукувати та вибудовувати нові смисли буття і сенси життя, тобто не тільки краще зрозуміти та описати основну діяльність, а й актуалізувати смислбуттєвість і сенсожиттєвість як рамкові умови розвитку його як особистості (А.А. Фурман [42]). А поєднання визначеного механізму із конструктивною процедурою, воєдино пов'язуючи дві позиції, уможливорює подальший розвиток думок, розмірковувань [51]. До того ж перехід активності суб'єкта із площини зовнішньої діяльності у площину внутрішньої, де функціонують рефлексивні механізми, дозволяє суб'єкту не лише визначити об'єкт майбутнього аналізу, але й ізолювати його від інших об'єктів. Ю. Безгіна вказувала на те, що під час рефлексивного процесу “індивід, тематично ізолюючи окремі власні інтелектуальні операції, емоційні стани та переживання, тим самим “об'єктивує” (Д. Узнадзе) їх для себе” [6, с. 39]. Загалом об'єктом рефлексії може стати неадекватно сформована репрезентація задачі, некоректно використаний прийом дії, неадекватно обраний засіб розв'язання. Окрім того, він спроможний заглибитись в аналізування своєї активності у спробах усвідомити підстави власної неефективності. Найчастіше такий рефлексивний механізм актуалізується при відсутності зразків здолання проблеми в досвіді особи. Г. Щедровицький наголошував, що саме у таких випадках і ситуаціях, коли не має готового до застосування схематизму і виникає в людини гостра необхідність у рефлексивних процесах. Для знаходження адекватного розв'язку проблеми вона застосовує різні процедури (планування, прогнозування, оцінки та ін.), однак їх ефективність виявиться вкрай низькою, якщо не буде належно проаналізовано минулого дос-

віду, “усвідомлення вже виконаних раніше дій та отриманих у підсумку продуктів” [51, с. 50].

Дослідники когнітивної психології більше зосереджують увагу на вивченні рефлексії як засобу здійснення когнітивного контролю. Когнітивний контроль – процес керівництва когнітивними ресурсами суб’єкта: координація різних когнітивних процесів та функцій, побудова ментальних моделей і репрезентацій, гальмування афективних реакцій у процесі розв’язування задач (Г. Балл, О. Сергієнко, А.В. Фурман, М. Холодна). Ефективність контролю процесу переробки інформації забезпечується шляхом організації вибіркової уваги, перцептивного сканування й структурування інформаційних даних, інших механізмів мимовільного й довільного контролю. На важливість побудови адекватної репрезентації проблеми для здійснення контролю свого часу вказував Д. Дернер, зауважуючи, що процедури конструювання репрезентації дозволяють обстежуваним переходити до узагальненого уявлення проблеми, знаходити подібність з іншими моделями, знаннями, а потім, повертаючись у конкретну ситуацію, легко знаходити засоби для планування й реалізації дій. Отож операції переструктурування моделі є незамінними ресурсами для визначення інших смислових зв’язків між компонентами проблемної ситуації.

Рефлексивна природа когнітивного контролю стає зрозумілою у *концепції метапроцедур* Б. Величковського. Так, метапроцедури “опису” і “розкриття” забезпечують функцію розуміння інформації, тільки перша процедура здійснює це шляхом проговорення людиною відомостей собі або іншому, а інша – завдяки візуалізації, що сприяє побудові ментальної моделі. Важливу роль у процесі пошуку розв’язку задачі відіграє процедура контролю, мета якої полягає в тому, щоб пригнічувати асоціації (думки, емоції, дії), які нерелевантні ситуації задачі, що водночас збільшує ймовірність досягнення поставленої мети. Процедури “аналогія” і “метафоризація” забезпечують розв’язання задачі методом залучення схожих контекстів, де замаскований принцип розв’язку. Процедура “варіювання” дозволяє суб’єктові уникати “зациклень”, персеверувальних тенденцій, які виявляються у повторенні одного способу розв’язання, незважаючи на його неефективність. Варіювання сутнісно зводиться до внесення хоча б мінімальних змін у дії чи думки через активізацію прийому роз-

мірковування подумки: “що стане з проблемою, якщо я зміню (зроблю)...”. Дослідник пояснює, що варіювання “забезпечує максимальне різноманіття поверхневих реалізацій ментальних контекстів у термінах просторових, фігуративних, лексичних, граматичних, семантичних і суто прагматичних характеристик” [9, с. 240]. Не менш важливою процедурою розв’язування проблем є “рекурсія”, яка уможливорюючи вкладення одних репрезентацій в інші, забезпечує продуктивне здійснення аналізу задачної ситуації з іншої позиції.

Отже, механізми мимовільного та довільного контролю ресурсів, моніторингу зовнішньої активності, конструювання та реконструювання ментальних моделей становлять основу рефлексивного спостереження суб’єкта над власною мислєдіяльністю. Таке самоспостереження надає йому змогу вчасно реагувати на мінімальні зміни в умовах і власних діях, які призводять до відхилення від очікуваного результату, виконуючи у такий спосіб функцію когнітивного контролю.

Ідеї **соціального зумовлення** свідомості оприявлені в концепції розвитку вищих психічних функцій Л. Виготського та зорієнтованої на вирішення прикладних питань підвищення ефективності навчання і самонавчання метакогнітивної концепції (Дж. Флейвел, Р. Ключев, Р. Стернберг та ін.). Зокрема, Л. Виготський висунув припущення, що механізми свідомості тотожні механізмам соціального контакту, “свідомість є як би соціальним контактом із собою” [11, с. 38], тому її слід аналізувати як окремий випадок соціального досвіду. Ним був сформульований *основний закон розвитку вищих психічних функцій*: “Будь-яка вища психічна функція у розвитку дитини з’являється на сцені двічі: спершу як діяльність колективна, соціальна, тобто як функція інтерпсихічна, другий раз як діяльність індивідуальна, як внутрішній спосіб мислення дитини, як функція інтрапсихічна” [10, с. 145]. Іншими словами, перші прояви свідомості дитини спостерігаються у ситуаціях спілкування його з дорослим, а подальший її розвиток відбувається в умовах спільної діяльності. Автор також застосовує поняття “зовнішня” та “внутрішня” стосовно функції, однак вкладає інше значення у розуміння “зовнішнього”. “Для нас сказати про процес “зовнішній” – означає сказати “соціальний”. ...Засіб впливу на себе спочатку є засобом впливу на інших, або засобом впливу інших на особистість” [10, с. 145].

Близькою за змістом є ідея “зони найближчого розвитку”, що демонструє ефективність впливу на інтелектуальний розвиток дитини ситуацій її взаємодії з дорослими. Те, що сьогодні дитина може робити лише за допомогою дорослого чи у процесі спільної взаємодії з іншими більш досвідченими дітьми, вже завтра вона зможе діяти самостійно. О.М. Леонтєв, аналізуючи спадщину Л. Виготського, виокремив три важливі наслідки цього положення для психологів та педагогів: по-перше, формування психічних функцій через “вручування” їх у процесі інтеріоризації; по-друге, можливість групової форми організації навчання; по-третє, обов’язок вчителя здійснювати регуляцію навчання дітей через організацію взаємодії у системах “учень – учень”, “учень – учитель” (див. [11]).

Цікавими є ідеї Л. Виготського стосовно вторинної відображувальної природи свідомості. Так, якщо переживання є результатом відображення предметів, то “переживання переживань” і є предметом усвідомлення. “Усвідомлено те, що передається як подразник на інші системи та викликає у них відгук. Свідомість завжди – це лупа, апарат, що надає відповідь” [11, с. 30]. Формування можливості здійснення зворотного зв’язку сприяє формуванню регуляторної функції свідомості відносно різних форм поведінки, оскільки вторинні функції можуть здійснювати гальмувальний чи підсилювальний вплив на характер перебігу первинних функцій. Здатність до усвідомлення істотно розширює поведінкові можливості організму, котрий починає реагувати не лише на сигнали, що надходять ззовні, а й на подразники власної психіки. Осередям свідомості, на думку відомого вченого, і є “здатність нашого тіла бути подразником (своїми актами) для самого себе (для нових актів)” [11, с. 29].

Ці ідеї Л. Виготського перегукується з більш пізньою у часовому вимірі *концепцією метапізнання*, що зародилась у межах когнітивної психології наприкінці ХХ століття (моделі “мислення про мислення”, “пам’ять про пам’ять” та ін.). Дж. Флейвел, вводячи у психологію поняття “метапізнання”, намагався переорієнтувати інтереси психологів із вивчення самих психічних процесів на аналіз можливостей людини здійснювати самостійний контроль і регуляцію власної розумової активності. Дж. Вілсон визначив три компоненти метапізнання: а) метакогнітивна поінформованість – знання суб’єкта про власні стратегії, які використовуються для розв’язання проблем та

організації процесу власного навчання; б) метакогнітивна оцінка – судження про когнітивні здібності (“про власні розумові можливості й обмеження, про їх затребуваність у конкретній ситуації”); в) метакогнітивна регуляція – здатність суб’єкта контролювати та коректувати процеси мислення (“модифікації суб’єктом свого мислення”) (див. [49]). Дж. Санакоре зазначав, що метапізнання охоплює “знання того, що ви знаєте”, “знання того, що вам потрібно знати” та “знання корисності активного втручання” [56]. Схожі фактори, які обумовлюють ефективну регуляцію власної розумової активності, виокремив і Дж. Флейвел: 1) знання суб’єкта про особливості функціонування власних когнітивних процесів; 2) знання вимог задачі та того, як ці вимоги можуть бути виконані при зміні умов; 3) знання стратегій розв’язування задачі (когнітивних і метакогнітивних) [54].

Чимало дослідників вважають, що метакогнітивний розвиток особистості поєднує дві достатньо незалежні лінії розвитку – когнітивну та соціокогнітивну. Збагачення знаннями стосовно своїх ресурсів і можливостей сприяє формуванню імпліцитної теорії особистості, яка стає важливим фактором розвитку соціальної адаптивності людини (А. Карпов, Д. Прохазка, К. Діклементі, О. Саннікова, К. Шнайдер). Наприклад, К. Шнайдер увів поняття “психологічність розуму” як здатність суб’єкта розуміти причини та наслідки власних дій, а також думок і дій інших людей. Механізми психологічного захисту істотно обмежують, на думку автора, метапізнання себе та викривляють його, в той час як метапізнання інших розвивається більш прогресивно. Крім того, надмірна зосередженість на самопізнанні може призводити до “патологічних змін особистості, серед яких найпоширенішими є неврастення, фіксованість на внутрішньо-психічних процесах, іпохондричність, схильність особи шукати у себе прояви психопатологічних симптомів і синдромів” (див. [20]). Однак, на наше переконання, соціоцентрований характер метакогнітивізму виявляється більшою мірою у таких його положеннях: 1) формування самоставлення особистості відбувається через порівняння себе з іншими людьми; 2) імпліцитна теорія особистості забезпечує визначення орієнтирів для ефективної взаємодії у соціальному довір’ї, зменшення невизначеності ситуації завдяки її категоризації і типізації та її складових; 3) ефективність навчання залежить від стилю взаємодії вчителя з учнем, характеру організації освітнього процесу.

Спочатку метакогнітивізм зосереджував увагу лише на вивченні свідомості як феноменальної даності аналітичними засобами міркування над змістом своєї свідомості, оцінювання власних когнітивних властивостей, усвідомленого вибору стратегій поведінки та ін. Це сформувало достатньо різнолику картину феноменів свідомості, які виявляються у певних ситуаціях, пов'язаних з високою невизначеністю. Подолати таку підвищену “гносеологічну аналітичність” допомогло настановлення на пошук онтологічної єдності процесів когнітивної обробки інформації, на перехід від рівня поелементного аналізу до більш високого ступеню їх загальної організації, що, власне, й відродило науковий інтерес до категорії “свідомість”. Функціонування свідомості здійснюється через канал активізації метакогнітивних процесів, які за своєю природою є вторинними процесами (у термінології метакогнітивізму), або інтегральними (у термінології теорії діяльності). До їх основних характеристик належать комплексний характер організації (синтетичність) і спрямованість на здійснення функцій керівництва поточною діяльністю. Р. Ключе визначив такі функції, котрі виконують метакогнітивні процеси: цілеутворення, моніторинг процесу розв'язування задачі, оцінка ефективності її розв'язку, прогноз кінцевого результату діяльності [55].

Таким чином, вітчизняна психологія радянської доби акцентувала свої пошуки більшою мірою на вивченні вторинної відображувальної природи свідомості, а когнітивна психологія – її вторинної регулятивної функції. Свідомість у метакогнітивній парадигмі займає місце “гомункулуса”, спеціального центру, що здійснює керування процесами первинного рівня через задіяння універсальних процесів, які впорядковують, контролюють, здійснюють моніторинг поточної інформації, її оцінку та ін. Статус мета- підкреслює відмінність свідомості від процесів обробки інформації, тоді як Л. Виготський намагався підкреслити тотожність свідомості та процесів відображення інформації (“відображення відображення”). Роль соціальних факторів у вітчизняній психології постулювалась як провідна для формування свідомості (інтерпсихічна стадія – обов'язковий етап формування вищих психічних функцій), у когнітивній психології – це важлива зовнішня умова, тло, яке зумовлює формування і функціонування психічних процесів.

Різну роль відводять ці два підходи і рефлексії. Так, Л. Виготський розглядав розвиток рефлексії як обов'язкову умову формування

самосвідомості, подальшого психічного розвитку дитини. Виникнення рефлексії і самосвідомості означало, на думку відомого дослідника, перехід до нового принципу розвитку – до саморегуляції, оволодіння системою внутрішнього регулювання власних психічних процесів, діяльності, поведінки. І далі: рівень розвитку рефлексії є важливим фактором, що впливає на характер співвідношення функцій, на тип зв'язку між психічними процесами та функціями у свідомості підлітків. Розвиток рефлексії сприяє переструктуруванню всієї системи психічних функцій, переходу системи на інший рівень функціонування та розвитку. Такий перехід на якісно новий щабель розвитку забезпечується здебільшого міжфункціональними перетвореннями, аніж внутрішньофункціональними кількісними змінами. Формування нових лабільних стосунків між функціями створює умови для формування нових системних функцій (“психічних систем” у термінології Л. Виготського).

Рефлексія бере участь у процесі інтеріоризації знань через формат усвідомлення значення, пошук особистісних сенсів у плетиві тієї інформації, що надходить до людини. Саме завдяки рефлексії інформація стає знаннями, асимілюючись у структури досвіду, вона отримує суб'єктивний статус буттєвості. На рефлексивний, комунікативний та небезсторонній (“небайдужий”) характер знань указував Г. Балл. На думку В. Лекторського, основним об'єктом процесу рефлексії є система знань, яка змінюється (добудовується, перебудовується, уточнюється тощо) завдяки тому, що ставиться суб'єктом у нові залежності, відносини. Це відбувається внаслідок задіяння рефлексивно актуалізованих суб'єктом знань у новий контекст, в оновлену систему відносин з наявними елементами знаннєвого поля. Автор описує механізм поширення знань (“прирощення”) як переведення “неявного знання” (сукупності передумов і припущень, що становить підґрунтя певних формулювань) у “явне знання”, яке суб'єкт усвідомлює та може сформулювати. “Те, що раніше здавалося ясным, інтуїтивно зрозумілим і простим, у результаті рефлексії виявляється досить складним і нерідко проблематичним, а іноді просто помилковим” [21, с. 261]. Водночас А. Хуторський слушно зауважує, що відрефлексовані знання різоче відрізняються від тієї інформації, що надходить до суб'єкта. Тут у нагоді стає поняття “знаннєвий продукт”, яке змістовно відображає специфічні знання, а саме “засвоєні способи діяльності, розуміння сенсу досліджуваного середовища,

самовизначення щодо нього та особисте інформаційне і знанняве прирощення учня” [46, с. 99].

В концепціях метакогнітивної психології, спрямованих на вирішення завдань практики (конструювання умов, потрібних для ефективного виховання, навчання, забезпечення професійного зростання особистості) існує традиція розглядати рефлексію як процес свідомості, який дозволяє здійснювати перехід на метарівень аналізу особистістю власного суб'єктивного досвіду. Розвиток здатності особи переводити свою свідомість у метастан, який надбудовується “над” та “поза” поточного стану, сприяє підвищенню ефективності навчання, продуктивності виконання діяльності завдяки впорядкуванню процесів нижчих рівнів, координації складових активності. Цей надбудовний рівень свідомості отримав різні назви: “вдумливий самоаналіз”, “аутоетична свідомість”, “усвідомлений самоконтроль”, “стан, спрямований на стан свідомості” та ін. У цьому парадигмальному вимірі свідомість розглядається як структура, що містить результати відображення двох порядків – когнітивні події та їх змістове (рефлексивне) відображення. Результатами подібного “мимо-вільного, миттєвого, без надмірних зусиль” відображення стають судження, умовисновки (Д. Деннет), емоційні переживання (М. Газаніга), здатність до контролю та регуляції процесів першого рівня (Д. Деннет, Дж. Фодор, А. Гопник та ін.).

Д. Елкінз переконливо аргументував тезу, що для аналізу свого життєвого досвіду та змісту свідомості особі треба перейти у певний стан, що названий ним станом “саморефлексованої свідомості”; причому такий перехід можливий шляхом звільнення з полону стану “зануреної свідомості”. Нижчий рівень свідомості (“занурений”) характеризується меншим полем усвідомлення себе як суб'єкта власної життєдіяльності. “Перебуваючи у владі “зануреної свідомості”, людина відчуває себе іграшкою в руках долі, жертвою обставин” (див. [26, с. 14]), в неї виявляється екстернальна позиція у поясненні подій свого життя (екстернальний локус контролю). Часто для виходу з подібного стану їй потрібні критичні ситуації (зміна способу життя, глибокі переживання, криза), котрі стимулюють та інтенсифікують перебіг рефлексивних процесів. Саморефлексована свідомість, головню завдяки переходу суб'єкта на зовнішню позицію спостерігача, сприяє розототожненню його з конфліктним змістом власної свідомості, осмисленню упередженості

думок і стереотипності своїх дій, урешті-решт усвідомленню відповідальності за свою долю.

Перші **нонцентровані моделі** почали виникати як опозиція аналітичним теоріям, які вивчали окремі психічні функції, не враховуючи властивості суб'єкта як носія всієї психіки. “Без персоніфікації, – писав В. Зінченко, – свідомість може розчинитися та потонути у власній структурі, хоча інтуїтивно зрозуміло, що вона здатна підійматися над власною структурою, рефлексувати про її будову, звільнятися чи руйнувати її, вибудовувати або запозичувати нову” [16, с. 205]. Концепція суб'єктності, сформована у працях К. Абульханової та А. Брушлинського як парадигмальних напрямів розвитку ідей С. Рубінштейна, розглядає людину як діяльного, діючого суб'єкта, самоактивного носія психіки. Психічне, вважав Сергій Леонідович, слід аналізувати не лише у поєднанні фізіологічних і соціальних факторів, а як цілеспрямовану психічну діяльність, “як прояв і форму життя індивідуального суб'єкта, задіяного до певної системи суспільних стосунків” (див. [39, с. 128]). В. Татенко пише, що у цьому підході психічна діяльність асоціюється з науковими уявленнями про “саморух, самопричинність, самосвідомість, самодіяльність і, власне, суб'єктність” [Там само, с. 137]. У процесі опанування людиною індивідуального і професійного досвіду відбувається формування найвищих особистісних якостей, що підвищує її можливості контролювати та організовувати своє життя, реалізовувати власні рішення і вчинки. Серед таких вищих утворень К. Абульханова виокремлює активність, зрілість, інтегрованість і свідомість, які “виявляються і формуються у процесі життєвого шляху особистості, у специфічному процесі її змін, порухів, розвитку” [1]. Сформувавшись, свідомість як властивість особистості починає протидіяти випадковості буттєвого життєпотoku. Завдяки усвідомленню власних дій як причин зміни реальності усуспільнена особа отримує можливість спрямовувати власну активність, перетворювати обставини, моделювати певні ситуації як передумови самореалізації, свого подальшого психокультурного розвитку.

Наявність свідомості уможливорює регуляцію суб'єктом власної діяльності через зіставлення запланованого й отриманого, шляхом визначення особистої позиції, обирання стратегії і тактики діяльності, виокремлення принципів власних дій. Такий “принципово інший тип регулювання” виникає у суб'єкта внас-

лідок відображувальної здатності свідомості сполучати і співвідносити образи об'єктів, що віддалені один від одного у просторі та часі. Окрім достатньо простих операцій відображення реального способу дії, моделювання ідеального образу дії, оцінки результатів власних дій, внесення корективів у параметри дії, К. Абульханова долучила до операційного арсеналу свідомості пізнавальні операції категоризації, інтерпретації і проблематизації, котрі забезпечують аналіз актуальної ситуації, процедури розв'язання суперечливостей та асиміляцію отриманих результатів у структурах досвіду особистості. І внутрішньою підставою цих простих і складних операцій є здатність змінювати власну позицію. Гнучкість позиції – це живильне підґрунтя саморегуляції власної діяльності, здатності активізувати певні стратегії, компенсувати недоліки, оптимізувати емоційні стани, приводячи їх у відповідність до визначених завдань і подій повсякдення. Саморегуляція забезпечує також цільове та смислове суголосся учинкових дій суб'єкта цим подіям, їх “своєчасність і пропорційність”, сталий рівень активності на різних етапах удіяльнення життєвого шляху незалежно від зовнішніх несприятливих обставин чи негативних емоційних переживань.

Вочевидь суб'єктний підхід розглядає свідомість як вищу властивість особистості, котра забезпечує здатність до саморегуляції діяльності та самовираження у різних формах активності, серед яких першість належить визначенню нею життєво важливих завдань і вирішення їх у діяльності. Саме розкриваючи та розв'язуючи те чи інше життєве завдання, вона вимушена постійно співвідносити об'єктивні обставини своїх занять і власні суб'єктивні можливості, приймати рішення, реалізувати на практиці певний засіб дії чи стратегію вчинення. Тоді продуктивність діяльності залежить від позиції, котру займає суб'єкт, та від його здатності гнучко змінювати її. Позиція задає “психологічний режим діяльності” з урахуванням здібностей, станів та ставлення його до актуальних завдань і задач. Також результат активності особистості обумовлений базовими властивостями свідомості – інтеграцією, гармонізацією та рефлексією [1].

Принцип психології радянської доби, що розглядає суб'єктність як засіб існування людини, як її онтологічну ознаку, що інтегрує індивідні, особистісні та індивідуальнісні властивості, логічно співвіднести з інтегральними концепціями свідомості, які поєднують кілька форм свідомої обробки інформації (Е. Тул-

вінг) чи декілька принципів організації (специфічність – спільність, усвідомленість – неусвідомленість, обмеженість – широта пропускну здатності системи, послідовність – паралельність обробки даних). Прикладом другого типу моделей є концепція “загального робочого простору” (Б. Баарса), що поєднує, з одного боку, події і стимули навколишнього середовища, з іншого – знання стосовно когнітивних явищ (соматичні відчуття, переживання, думки тощо), а також ще з іншого боку – інформацію різних рівнів обробки, що зберігається у різних системах пам'яті і не може одночасно поставати об'єктами фокусу уваги. Загалом Е. Тулвінг виокремив три види свідомості, а точніше три форми свідомої обробки інформації: автоетична (“свідомість, яка не знає”), ноетична (“свідомість, яка знає”), автоноетична (“свідомість, яка знає про себе”). Частина інформації аналізується першим способом, не потребуючи глибинної обробки, оскільки у суб'єкта є готові програми дії у відповідь на певні подразники середовища. Відтак фіксуються та частково усвідомлюються лише окремі ознаки, які провокують реакції. Ноетична форма обробки інформації дозволяє порівнювати, оцінювати та виносити судження стосовно об'єктів і подій, які відсутні у полі безпосереднього сприйняття. Якщо автоетична свідомість спирається на процедурну форму пам'яті, то ноетична – на семантичну форму, що зберігає декларативні знання про світ. Автоноетичний спосіб обробки має справу з інформацією, що має безпосереднє відношення до суб'єкта. Відомості, що актуалізуються та зберігаються в епізодичній пам'яті, мають найбільшу схильність до викривлення, упереджень, особистого втрачання.

Відповідно до концепції свідомості Б. Баарса обмеженість пропускну здатності психіки обробляти інформацію є ціною через те, що певна обмежена частина даних (“зміст однієї миті”), найбільш важливих, є доступною для всієї системи. Зона чіткого усвідомлення, власне робочий простір – це зона обмеженого аналізу, за яку конкурують патерни інформації, які пройшли обробку в різних, паралельно функціонуючих, системах процесорів-експертів. Інформація, що потрапила у зону свідомого досвіду, стає доступною для всіх систем психіки, стає тією домінантою, що на певний період часу визначає поведінку людини. Звідси випливає висновок: загальний робочий простір – “архітектурна здатність до системної інтеграції та розповсюдження інформації” [36, с. 189], себто зона, де формуються

і перевіряються припущення, приймаються рішення, здійснюється оцінювання, оформлюються судження. Зона свідомості обмежена за обсягом, її функціонування керується внутрішнім мовленням суб'єкта та механізмами довільного контролю. Фактором, котрий визначає, яка інформація буде доступною до цієї зони, є не лише глибина її обробки у процесорах-експертах, дія яких відрізняється неусвідомленим, слабо контрольованим, вузько спеціалізованим характером, а й третьою складовою моделі – контекстами. Контексти – це попередньо установлені коаліції процесорів, актуалізовані образи та думки, які спрямовують на визначення спільної ідеї без їхнього належного усвідомлення. Вони формують тло, яке визначає результуючий аспект роботи всієї системи. Минулий досвід суб'єкта – це також один із контекстів, що визначає характер усвідомлення інформації, залишаючись при цьому в зоні невідання чи пограничній сфері. “Вважається, скажімо, що на підставі неприємної або травмувальної події можуть сформуватися неусвідомлені очікування, котрі значною мірою не усвідомлюються, однак саме вони визначають наступні переживання” [36, с. 191]. Важливим моментом даної концепції є поєднання в одній моделі ідей внутрішнього простору та процесів системної обробки інформації, які мають чіткі мозкові кореляти, що були розглянуті нами, та ідеї впливу контекстів, факторів, котрі обмежують свідомий зміст, привносять упередженість і прогнозованість у процес зазначеної обробки [53].

У парадигмальних межах *суб'єктного підходу* свідомість та рефлексивність розглядаються як властивості організованої внутрішньої активності суб'єкта, спрямованої на переосмислення власного досвіду, інтеграцію власного “Я” і на визначення засобів реалізації його за реальних умов життєдіяльності. Таку форму діяльності часто називають “самопізнанням”, акцентуючи увагу на тому факті, що внутрішній світ стає також об'єктом вивчення та пошуку, як і зовнішній світ. На підставі усвідомлення власних можливостей та обмежень у суб'єкта розширюється арсенал засобів впливу на себе (саморегуляції, самокорекції і саморозвитку). Доречно згадати визначення рефлексії, яке навів М. Розов і яке пов'язує останню зі здатністю забезпечувати психічну систему саморегуляцією через самоопис поведінки, що застосовується як засіб керівництва зовнішньою активністю суб'єкта. Передумовою реалізації такої організованої

внутрішньої діяльності людини стає формування її власної *рефлексивної позиції*.

У концепції В. Анікіної рефлексивна позиція розглядається як змістове утворення, що актуалізується у хронотопі рефлексії, стосовно якого “здійснюється поворот свідомості на сприйняття рефлексивної реальності, побудову цілісного уявлення про неї та організацію рефлексивних відношень з метою перетворення вказаної реальності” [5, с. 59]. Процес побудови такої самоцінної позиції пов'язаний з актами сенсотворення і сенсопородження. Дослідниця використовує метафору, що пояснює рефлексивну позицію як “оживлення” значущих для суб'єкта, котрий перебуває в рефлексивній діяльності (“Я-у-рефлексії”), учасників його життя (“Я-не-в-рефлексії”, “Я-ідеальне”, “Я-контролер”, “Я-критик”, “Інший”, “Об'єкт культури” та ін.), які долучаються до процесу пошуку засобів подолання актуальної проблемної ситуації. Вихід із позиції “діяча” і перехід у позицію нової – рефлексивної – діяльності збагачує набір засобів суб'єкта, що дозволяє йому “створювати сенси”, виходячи з яких по-новому описувати, розуміти свою попередню діяльність. Лише у такій позиції формуються рефлексивні знання [34].

Д. Трунов розводить суб'єктивну та інтерсуб'єктивну позиції в аналізі суб'єктом власної активності. Суб'єктивна позиція – “виключно індивідуальна, особиста платформа спостерігача, певний погляд зсередини”, а інтерсуб'єктивна – “це погляд із точки зору зовнішнього спостерігача” [40]. Отож суб'єкт може змінювати точки відліку систем спостереження: зміщувати її всередину, або виводити за межі свого “Я”, приєднуючись до певних персоналій, груп, співтовариств. Результатом обрання ним нової позиції у складній чи напруженій ситуації стає надання нових особистісних сенсів існуючим відносинам, або ж формування готовності застосувати у реальній діяльності обраний спосіб розв'язання проблеми.

Основним механізмом удіяльнення рефлексії, який визначається у межах когнітивного напрямку, є формування зони з підвищеним рівнем суб'єктивної ясності переживань і думок завдяки переведенню фокусу уваги чи формування установки як додаткового контексту, що визначає значущість і пріоритетність певних даних. У сучасній американській психології існує традиція розглядати рефлексивність як аутоноетичний (рекурсивний) стан свідомості, спрямований на самопізнання і такий, що поєднує самовизнання, самодослід-

ження і самосприйняття. Установка, котра перемикає свідомість в аутоетичний стан, полягає в тому, щоб “зрозуміти себе, причини своїх дій”. У цьому стані свідомості людину більше цікавить минуле, ніж майбутнє, а усвідомлена інформація дозволяє пов’язати події у єдину несуперечливу модель власного життя.

Відповідно до концептуальних положень Б. Баарса, припускаємо, що рефлексія відображена у метафорі “режисера” як одного з найбільш значущих контекстів. Саме цей контекст виконує функцію контролю робочої пам’яті, здійснюючи селективний відбір інформації, що обробляється та зберігається. Окрім того, режисер може прийняти свідоме рішення зосередити увагу на певному аспекті реальності, розірвати актуальний потік активності у разі виникнення несподіваної ситуації, що вимагає високого зосередження особистості. Маркером рефлексії доречно вважати описане дослідником “почуття знання”, актуалізація якого стимулює суб’єкта докладати додаткові зусилля для згадування потрібних відомостей, що зберігаються у структурах пам’яті [53]. Подібні переживання були об’єктом дослідження у метакогнітивній психології. На думку Б. Баарса, вони пов’язані з детальним структуруванням власного досвіду, з посиленням інтенції особи внаслідок ініціації переживання впевненості у власних можливостях.

Очевидно, що концепції діалектично зорієнтованої психології більше приділяють увагу розгляду рефлексії як операційної складової свідомості, як механізму, що забезпечує розумову гнучкість у процесі пошуку засобів розв’язання проблемних ситуацій, а підхід когнітивних психологів акцентує інтелектуальні зусилля дослідників на керівних управлінських функціях рефлексії, що створює підстави для розгляду рефлексивності як метасистеми, котра надбудовується над свідомістю та забезпечує її регуляцію й організацію.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виокремлені дві основні лінії розвитку розуміння свідомості при зіставленні моделей, розроблених у межах радянської, орієнтованої на діалектичність, та когнітивної психологій, які відповідають “нормальній”, класичній парадигмі: від результуючого аспекту роботи мозкових структур до якісного атрибута активності суб’єкта (радянська психологія) та від ізольованого етапу обробки інформації до засобу регуляції й контролю функціонування різних частин психіки (когнітивна психологія). Формування внутрішнього ментального

простору або внутрішнього плану дій є спільним етапом розвитку уявлень про свідомість у цих школах. Найбільші розбіжності цих двох підходів виявлені у домінуючих настановленнях на аналіз вторинної відображувальної природи свідомості в радянській психології та вторинної регулятивної функції свідомості в когнітивній науці.

Були виокремлені розбіжності у розумінні місця та ролі рефлексії в організації та реалізації свідомої діяльності суб’єкта. Для радянської психології характерна наступна трансформація уявлень про рефлексію: “атрибут свідомості – механізм – чинник розвитку свідомості – ознака внутрішньої активності нарівні зі свідомістю”. Трансформацію моделей рефлексивності у межах когнітивного підходу відображає схема: “режим функціонування свідомості – форма активності свідомості – рівень свідомості – метастан контролю свідомості”. Були визначені основні механізми, що забезпечують процес рефлексії суб’єкта. Так, радянськими психологами вивчалися механізми розщеплення та переходу в інший план активності, на іншу особистісну позицію. У когнітивній школі акцент робився на механізмах уваги та контролю використання ресурсів.

Проведений аналіз доводить ефективність застосування базисів як основи методологічно аргументованого теоретизування, оскільки вони дозволяють проводити систематизацію великого обсягу інформації за обраними критеріями, що відповідає вимогам сучасної реальності, котра має визнану дослідниками високу невизначеність і мінливість, та сучасного стану психології, яка шукає нові підходи до конструювання дослідницьких дизайнів. У подальших роботах планується продовжити аналіз розвитку уявлень стосовно свідомості та рефлексії у радянській і вітчизняній психології та в когнітивній науці у координатах парадигмальності (некласичного і постнекласичного типів раціональності) та зміни локусу центрованості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни : [монография] [Электронный ресурс] / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Изд-во “Мысль”, 1991. – 299 с. – Режим доступа: <http://rubinsteinsociety.ru/cntnt/nauchnie-raboti/raboti-k-a-abulh/strategiya.html>.
2. Агафонов А.Ю. Как изучать сознание? / А.Ю. Агафонов // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – 2011. – Т. 13, № 2. – С. 85-90.

3. Агафонов А.Ю. Когнитивная психомеханика сознания, или как сознание неосознанно принимает решение об осознании / Андрей Юрьевич Агафонов. – Самара : ИД “Бахрах-М”, 2007. – 336 с.
4. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 272 с. – (Серия “Мастера психологии”).
5. Аникина В.Г. Культурно-диалогический подход в психологическом исследовании рефлексии: философско-методологические основания / В.Г. Аникина // Психология. Журнал высшей школы экономики. – 2013. – Т. 10, № 2. – С. 46-74.
6. Безгина Ю.Б. Современные подходы к пониманию термина “рефлексия” [Электронный ресурс] / Ю.Б. Безгина // Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2007. – № 1 (1). – С. 37–41. – Режим доступа : http://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2007_1_14.pdf.
7. Бернштейн Н.А. О построении движений / Николай Александрович Бернштейн. – М. : Госуд. изд-во мед. литер., 1947. – 254 с.
8. Веккер Л.М. Психика и реальность. Единая теория психических процессов / Лев Маркович Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.
9. Величковский Б.М. Когнитивная наука: Основы психологии познания : в 2 томах. – Т. 2 / Борис М. Величковский. – М. : Смысл: Издательский центр “Академия”, 2006. – 432 с.
10. Выготский Л.С. История развития высших психических функций / Л.С. Выготский. – Собр. соч. : В 6 т. – Т. 3. – М. : Педагогика, 1983. – 368 с.
11. Выготский Л.С. Сознание как проблема психологии поведения / Л.С. Выготский // Психология развития человека. – М. : Смысл, Эксмо, 2005. – С. 18-40.
12. Ганзен В.А. Системное описание в психологии / Владимир Александрович Ганзен. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1984. – 176 с.
13. Гусельцева М.С. Методологічна оптика як інструмент пізнання / М.С. Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2017. – № 4. – С. 39-55.
14. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теоретического и экспериментального психологического исследования / Василий Васильевич Давыдов. – М. : Педагогика, 1986. – 240 с.
15. Дружинин В.Н. Метафорические модели интеллекта / В.Н. Дружинин // Психологический журнал. – 1999. – Т. 20, № 6. – С. 44-52.
16. Зинченко В.П. Человек развивающийся. Очерки российской психологии / В.П. Зинченко, Е.Б. Моргунов. – М. : Тривола, 1994. – 304 с.
17. Знаков В.В. Понимание как проблема психологии мышления / В.В. Знаков // Вопросы психологии. – 1991. – № 1. – С. 18-26.
18. Знаков В.В. Психология понимания. Проблемы и перспективы / В.В. Знаков. – М. : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – 448 с.
19. Ительсон Л.Б. Лекции по общей психологии : Учебное пособие / Лев Борисович Ительсон. – М. : ООО “Издательство АСТ”, Мн. : Харвест, 2002. – 896 с. – (Серия “Библиотека практической психологии”).
20. Карпов А.В. Психология метакогнитивных процессов личности [Электронный ресурс] / А.В. Карпов, И.М. Скитяева. – М. : Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – 352 с. – Режим доступа : <http://padaread.com/?book=17367&pg=17>.
21. Лекторский В.А. Субъект. Объект. Познание / Владислав Александрович Лекторский. – М. : Изд-во “Наука”, 1980. – 358 с.
22. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев // Избранные психологические труды : в 2-х т. – Т. II. – М. : Педагогика, 1983. – С. 94-231.
23. Леонтьев Д.А. Динамика смысловых процессов / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 6. – С. 13-27.
24. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии / Александр Романович Лурия. – СПб. : Питер, 2006. – 320 с. – (Серия “Мастера психологии”).
25. Найссер У. Познание и реальность. Смысл и принципы когнитивной психологии / Улрик Найссер. – М. : Прогресс, 1981. – 232 с.
26. Ноженкина О.С. Роль рефлексии в преодолении профессиональной деформации личности педагога / Ольга Сергеевна Ноженкина. – Смоленск, 2012. – 222 с.
27. Осорина М.В. Ментальные пространства как психическая реальность / М.В. Осорина // Вестник СПбГУ. Психология и педагогика. – 2017. – Т.17, вып. 1. – С. 6-24.
28. Первушина О.Н. Методолог познания целого / О.Н. Первушина, Б.М. Хорошилов // Вестник НГУ. Серия: Психология. – 2009. – Том 3, вып. 1. – С. 5-9.
29. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / Виктор Федорович Петренко. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
30. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Жан Пиаже / Избранные психологические труды. – М. : Междунар. педагог. академия, 1994. – С. 51–242.
31. Пономарев Я.А. Психология творчества / Яков Александрович Пономарев. – М. : Наука, 1976. – 304 с.
32. Практическое мышление: теоретические проблемы и прикладные аспекты : [монография] / Кол. авт. под ред. А.В. Карпова, Ю.К. Корнилова. – Ярославль: ЯрГУ, 2007. – 440 с.
33. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб. : Издательский дом “Питер”, 1999. – 720 с. – (Серия “Мастера психологии”).
34. Савченко О.В. Рефлексивна компетентність особистості : [монографія] / Олена Вячеславівна Савченко. – Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2016. – 583 с.
35. Смит Н. Современные системы психологии / Ноэль Смит. – СПб. : Прайм–Еврознак, 2003. – 384 с. – (Серия “Психологическая энциклопедия”).
36. Солсо Р. Когнитивная психология / Роберт Солсо. – СПб. : Питер, 2002. – 591 с. – (Серия “Мастера психологии”).
37. Степин В.С. Философия науки и техники : Учебное пособие / В.С. Степин, В.Г. Горохов, М.А. Розов. – М. : Изд-во Гардарики, 1999. – 400 с.
38. Серль Дж. Сознание, мозг и наука [Электронный ресурс] / Джон Серль. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6662/6663>.
39. Татенко В.О. Сучасна психологія: теоретично-методологічні проблеми : Навчальний посібник / Віталій Олександрович Татенко. – К. : Вид-во нац. авіац. ун-ту “НАУ-друк”, 2009. – 298 с.
40. Трунов Д.Г. Виды рефлексии: феноменологическое обоснование / Д.Г. Трунов // Вестник Пермского университета. Серия “Психология”. – 2009. – № 2 (28). – С. 47-58.
41. Фоликман М. Когнитивная наука: основания и перспективы / Мария Фоликман // Логос. – 2014. – № 1. – С. 1-18.
42. Фурман А.А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : [монографія] / Анатолій Анатолійович Фурман. – Тернопіль : ТНЕУ, 2017. – 508 с.
43. Фурман А.В. Свідомість як рамкова умова

пізнання і методологування / А.В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – № 4. – С. 16-38.

44. Хайрулін О.М. Значеннєво-смысловий горизонт невизначеності як психологічної категорії / О.М. Хайрулін // Психологія і суспільство. – 2017. – № 4. – С. 56-81.

45. Холодная М.А. Психология интеллекта. Парадоксы исследования / Марина Александровна Холодная. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с. – (Серия “Мастера психологии”).

46. Хуторской А.В. Дидактическая эвристика. Теория и технология креативного обучения / Андрей Викторович Хуторской. – М. : Изд-во МГУ, 2003. – 416 с.

47. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація особистісного досвіду в контексті психологічної герменевтики / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми сучасної української психології : Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д. Максименка. – К. : Нора-Друк, 2003. – Вип. 23. – С. 15-24.

48. Чепелева Н.В. Теоретико-методологічні засади проектування особистості / Н.В. Чепелева // Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (до 25-річчя НАПН України) : зб. наук. праць. – К. : Видавничий дім “Сам”, 2017. – С. 113-119.

49. Чернокова Т.Е. Проблема классификации метакогнитивных процессов [Электронный ресурс] / Т.Е. Чернокова // Психология и социология. – 2012. – № 10. – Режим доступа : http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Psihologia/7_106695.doc.htm.

50. Чуприкова Н.И. Умственное развитие. Принцип дифференциации / Наталья Ивановна Чуприкова. – СПб. : Питер, 2007. – 448 с. – (Серия “Мастера психологии”).

51. Щедровицкий Г.П. Рефлексия и ее проблемы / Г.П. Щедровицкий // Рефлексивные процессы и управление : Междунар. научно-практич. междисциплин. журнал. – 2001. – № 1. Июль-декабрь. – Том 1. – С. 47-55.

52. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки / Эрик Григорьевич Юдин. – М. : Наука, 1978. – 391 с.

53. Vaars B.J. In the theater of consciousness. The workspace of the mind / Bernard J Vaars. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 88 p.

54. Flavell J. Metacognitive aspects of problem-solving / J. Flavell // The Nature of Intelligence / In L. Resnick (ed.). – Hillsdale, NJ. : Lawrence Erlbaum Associates, 1976. – P. 231-235.

55. Kluwe R.H. Cognitive knowledge and executive control: Metacognition / R.H. Kluwe // Animal mind – human mind / In D. R. Griffin (ed.). – NY. : Springer-Verlag, 1982. – P. 201-224.

56. Sanacore J. Metacognition and improvement of reading: Some important links / J. Sanacore // Journal of Reading. – 1984. – Vol. 27 (8). – P. 707-713.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavskaya K.A. Strategiya zhizni : [monografiya] [Elektronnyy resurs] / Kseniya Al. Abulhanova-Slavskaya. – M. : Izd-vo “Myisl”, 1991. – 299 s. – URL : <http://rubinstein-society.ru/cntnt/nauchnie-raboti/raboti-k-a-abulh/strategiya.html> [In Russian].

2. Agafonov A.Yu. Kak izuchat soznanie? / A.Yu. Agafonov // Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk. – 2011. – T. 13, № 2. – S. 85-90 [In Russian].

3. Agafonov A.Yu. Kognitivnaya psihomehanika soznaniya, ili kak soznanie neosoznanno prinimaet reshenie ob osoznanii / Andrey Yu. Agafonov. – Samara : ID “Bahrah-M”, 2007. – 336 s. [In Russian].

4. Ananyev B.G. O problemah sovremennogo chelovekoznaniiya / Boris G. Ananyev. – SPb. : Piter, 2001. – 272 s. – (Seriya “Mastera psihologii”) [In Russian].

5. Anikina V.G. Kulturno-dialogicheskiy podhod v psihologicheskom issledovanii refleksii: filosofsko-metodologicheskie osnovaniya / V.G. Anikina // Psihologiya. Zhurnal vysshey shkoly ekonomiki. – 2013. – T. 10, № 2. – S. 46-74 [In Russian].

6. Bezgina Yu.B. Sovremennyye podhody k ponimaniyu termina “refleksiya” [Elektronnyy resurs] / Yu.B. Bezgina // Almanah sovremennoy nauki i obrazovaniya. – Tambov : Gramota, 2007. – № 1 (1). – S. 37-41. – URL : http://www.gramota.net/articles/issn_1993-5552_2007_1_14.pdf [In Russian].

7. Bernshteyn N.A. O postroenii dvizheniy / Nikolay Al. Bernshteyn. – M. : Gosud. izd-vo med. liter., 1947. – 254 s. [In Russian].

8. Vekker L.M. Psihika i realnost. Edinaya teoriya psihicheskikh protsessov / Lev M. Vekker. – M. : Smyisl, 1998. – 685 s. [In Russian].

9. Velichkovskiy B.M. Kognitivnaya nauka: Osnovnyy psihologi poznaniya : v 2 t. – T. 2 / Boris M. Velichkovskiy. – M. : Smyisl: Izdatelskiy tsentr “Akademiya”, 2006. – 432 s. [In Russian].

10. Vyigotskiy L.S. Istoriya razvitiya vysshih psihicheskikh funktsiy / L.S. Vyigotskiy. – Sobr. soch. : V 6 t. – T. 3. – M. : Pedagogika, 1983. – 368 s. [In Russian].

11. Vyigotskiy L.S. Soznanie kak problema psihologii povedeniya / L.S. Vyigotskiy // Psihologiya razvitiya cheloveka. – M. : Smyisl, Eksmo, 2005. – S. 18-40 [In Russian].

12. Ganzen V.A. Sistemnoe opisanie v psihologii / Vladimir Al. Ganzen. – L. : Izd-vo LGU, 1984. – 176 s. [In Russian].

13. Huseltseva M.S. Metodolohichna opytka yak instrument piznannia / M.S. Huseltseva // Psykholohiya i suspilstvo. – 2017. – № 4. – S. 39-55 [In Ukraine].

14. Davyidov V.V. Problemyi razvivayuschego obucheniya: Opyit teoreticheskogo i eksperimentalnogo psihologicheskogo issledovaniya / Vasilij V. Davyidov. – M. : Pedagogika, 1986. – 240 s. [In Russian].

15. Druzhinin V.N. Metaforicheskie modeli intellekta / V.N. Druzhinin // Psihologicheskii zhurnal. – 1999. – T. 20, № 6. – S. 44-52 [In Russian].

16. Zinchenko V.P. Chelovek razvivayuschisya. Ocherki rossiyskoy psihologii / V.P. Zinchenko, Ye.B. Morgunov. – M. : Trivola, 1994. – 304 s. [In Russian].

17. Znakov V.V. Ponimanie kak problema psihologii myshleniya / V.V. Znakov // Voprosyi psihologii. – 1991. – № 1. – S. 18-26 [In Russian].

18. Znakov V.V. Psihologiya ponimaniya. Problemyi i perspektivy / V.V. Znakov. – M. : Izd-vo “Institut psihologii RAN”, 2005. – 448 s. [In Russian].

19. Itelson L.B. Lektsii po obschey psihologii : Uchebnoe posobie / Lev B. Itelson. – M. : OOO “Izdatelstvo AST”, Mn. : Harvest, 2002. – 896 s. – (Seriya “Biblioteka prakticheskoy psihologii”) [In Russian].

20. Karpov A.V. Psihologiya metakognitivnykh protsessov lichnosti [Elektronnyy resurs] / A.V. Karpov, I.M. Skityaeva. – M. : Izd-vo “Institut psihologii RAN”, 2005. – 352 s. – URL : <http://padaread.com/?book=17367&pg=17> [In Russian].

21. Lektorskiy V.A. Sub’ekt. Ob’ekt. Poznanie / Vladislav Al. Lektorskiy. – M. : Izd-vo “Nauka”, 1980. –

- 358 s. [In Russian].
22. Leontev A.N. Deyatelnost. Soznanie. Lichnost / Aleksey N. Leontev // Izbrannyye psichologicheskiye trudyi : v 2 t. – T II. – M. : Pedagogika, 1983. – S. 94-231 [In Russian].
23. Leontev D.A. Dinamika smyslovyykh protsessov / D.A. Leontev // Psichologicheskyy zhurnal. – 1997. – T. 18, № 6. – S. 13-27 [In Russian].
24. Luriya A.R. Lektsii po obshchey psichologii / Aleksandr R. Luriya. – SPb. : Piter, 2006. – 320 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
25. Naysser U. Poznanie i realnost. Smyisl i printsipy kognitivnoy psichologii / Ulrik Naysser. – M. : Progress, 1981. – 232 s. [In Russian].
26. Nozhenkina O.S. Rol refleksii v preodolenii professionalnoy deformatsii lichnosti pedagoga / Olga S. Nozhenkina. – Smolensk, 2012. – 222 s. [In Russian].
27. Osorina M.V. Mentalnyie prostanstva kak psichicheskaya realnost / M.V. Osorina // Vestnik SPbGU. Psichologiya i pedagogika. – 2017. – T.17, vyip. 1. – S. 6-24 [In Russian].
28. Pervushina O.N. Metodolog poznaniya tselogo / O.N. Pervushina, B.M. Horoshilov // Vestnik NGU. Seriya: Psichologiya. – 2009. – Tom 3, vyip. 1. – S. 5-9 [In Russian].
29. Petrenko V.F. Psichosemantika soznaniya / Viktor F. Petrenko. – M. : Izd-vo Mosk. un-ta, 1988. – 208 s. [In Russian].
30. Piazhe Zh. Psichologiya intellekta / Zhan Piazhe // Izbrannyye psichologicheskiye trudyi. – M. : Mezhdunar. pedagog. akademiya, 1994. – S. 51–242 [In Russian].
31. Ponomarev Ya.A. Psichologiya tvorchestva / Yakov Al. Ponomarev. – M. : Nauka, 1976. – 304 s. [In Russian].
32. Prakticheskoe myshlenie: teoreticheskiye problemy i prikladnyie aspekty : [monografiya] / Kol. avt. ; pod red. A.V. Karpova, Yu.K. Kornilova. – Yaroslavl : YarGU, 2007. – 440 s. [In Russian].
33. Rubinshteyn S.L. Osnovnyie obshchey psichologii / Sergey L. Rubinshteyn. – SPb. : Izdatelskiy dom “Piter”, 1999. – 720 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
34. Savchenko O.V. Refleksivna kompetentnist osobystosti : [monografiya] / Olena V. Savchenko. – Kherson : PP Vyshemyrskiy V.S., 2016. – 583 s. [In Ukraine].
35. Smit N. Sovremennyye sistemy psichologii / Noel Smit. – SPb. : Praym-Evroznak, 2003. – 384 s. – (Seriya “Psichologicheskaya entsiklopediya”) [In Russian].
36. Solso R. Kognitivnaya psichologiya / Robert Solso. – SPb. : Piter, 2002. – 591 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
37. Stepin V.S. Filosofiya nauki i tehniki : Uchebnoe posobie / V.S. Stepin, V.G. Gorohov, M.A. Rozov. – M. : Izd-vo Gardariki, 1999. – 400 s. [In Russian].
38. Serl Dzh. Soznanie, mozg i nauka [Elektronnyy resurs] / Dzhon Serl. – URL : <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6662/6663> [In Russian].
39. Tatenko V.O. Suchasna psicholohiya: teoretychno-metodolohichni problemy : Navchalnyi posibnyk / Vitaliy Ol. Tatenko. – K. : Vyd-vo nats. avia. un-tu “NAU-druk”, 2009. – 298 s. [In Ukraine].
40. Trunov D.G. Vidy refleksii: fenomenologicheskoe obosnovanie / D.G. Trunov // Vestnik Permskogo universiteta. Seriya “Psichologiya”. – 2009. – № 2 (28). – S. 47-58 [In Russian].
41. Folikman M. Kognitivnaya nauka: osnovaniya i perspektivy / Mariya Folikman // Logos. – 2014. – № 1. – S. 1-18 [In Russian].
42. Furman A.A. Psicholohiya smyslozhyttyevoho rozvytku osobystosti : [monografiya] / Anatoliy An. Furman. – Ternopil : TNEU, 2017. – 508 s. [In Ukraine].
43. Furman A.V. Svidomist yak ramkova umova piznannia i metodolohuvannia / A.V. Furman // Psicholohiya i suspilstvo. – 2017. – № 4. – S. 16-38 [In Ukraine].
44. Khairulin O.M. Znachennievo-smyslovyi horyzont nevyznachenosti yak psicholohichnoyi katehoriyi / O.M. Khairulin // Psicholohiya i suspilstvo. – 2017. – № 4. – S. 56-81 [In Ukraine].
45. Holodnaya M.A. Psichologiya intellekta. Paradoksyi issledovaniya / Marina Al. Holodnaya. – SPb. : Piter, 2002. – 272 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
46. Hutorskoy A.V. Didakticheskaya evristika. Teoriya i tehnologiya kreativnogo obucheniya / Andrey V. Hutorskoy. – M. : Izd-vo MGU, 2003. – 416 s. [In Russian].
47. Chepelieva N.V. Rozuminnia ta interpretatsiya osobystisnoho dosvidu v konteksti psicholohichnoyi hermenvytky / N.V. Chepelieva // Aktualni problemy suchasnoyi ukrayinskoyi psicholohiyi : Naukovi zapysky Instytutu psicholohiyi im. G.S. Kostyuka APN Ukrayiny / Za red. akademiika S.D. Maksymenka. – K. : Nora-Druk, 2003. – Vyp. 23. – S. 15-24 [In Ukraine].
48. Chepelieva N.V. Teoretyko-metodolohichni zasady proektuvannia osobystosti / N.V. Chepelyeva // Naukove zabezpechennia rozvytku osvity v Ukrayini: aktualni problemy teorii i praktyky (do 25-richchia NAPN Ukrayiny) : zb. nauk. prats. – K. : Vydavnychiy dim “Sam”, 2017. – S. 113-119 [In Ukraine].
49. Chernokova T.E. Problema klassifikatsii metakognitivnykh protsessov [Elektronnyy resurs] / T.E. Chernokova // Psichologiya i sotsiologiya. – 2012. – № 10. – URL : http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Psichologia/7_106695.doc.htm [In Russian].
50. Chuprikova N.I. Umstvennoe razvitie. Printsip differentsiatsii / Natalya Iv. Chuprikova. – SPb. : Piter, 2007. – 448 s. – (Seriya “Mastera psichologii”) [In Russian].
51. Schedrovitskiy G.P. Refleksiya i ee problemy / G.P. Schedrovitskiy // Refleksivnyie protsessy i upravlenie : Mezhdunar. nauchno-praktich. mezhdistsipl. zhurnal. – 2001. – № 1. Iyul-dekabr. – Tom 1. – S. 47-55 [In Russian].
52. Yudin E.G. Sistemnyy podhod i printsip deyatelnosti: Metodologicheskiye problemyi sovremennoy nauki / Erik G. Yudin. – M. : Nauka, 1978. – 391 s. [In Russian].
53. Baars B.J. In the theater of consciousness. The workspace of the mind / Bernard J Baars. – Oxford : Oxford University Press, 1997. – 88 p. [In English].
54. Flavell J. Metacognitive aspects of problem-solving / J. Flavell // The Nature of Intelligence / In L. Resnick (ed.). – Hillsdale, NJ. : Lawrence Erlbaum Associates, 1976. – P. 231-235 [In English].
55. Kluwe R.H. Cognitive knowledge and executive control: Metacognition / R.H. Kluwe // Animal mind – human mind / In D. R. Griffin (ed.). – NY. : Springer-Verlag, 1982. – P. 201-224 [In English].
56. Sanacore J. Metacognition and improvement of reading: Some important links / J. Sanacore // Journal of Reading. – 1984. – Vol. 27 (8). – P. 707-713 [In English].

АНОТАЦІЯ

Савченко Олена В'ячеславівна.

Свідомість і рефлексія у базисі психологічного теоретизування.

У роботі запропонований базис, утворений двома факторами як оргтехнологічними засобами мислєдїяльностї (парадигмальностї та характер центрованостї

уявлень стосовно психіки), який дозволяє систематизувати, упорядковувати психологічні концепції, розроблені у різних методологічних напрямках психології, співвідносити їх у межах визначених орієнтирів. Локус центрованості розглядається як один з головних факторів, що стимулює трансформацію парадигм через перемену поглядів стосовно причинності психічних явищ. Розглянуті три основні форми раціональності: класична, некласична та постнекласична парадигми, та чотири фокуси центрованості пояснень стосовно причин психічних явищ, а саме: органцентровані, енвіроцентровані, соціоцентровані та нонцентровані системи. Воднораз на засадах категорійного аналізу співвіднесено зміст понять “свідомість” та “рефлексія” у діалектично зорієнтованій радянській та когнітивній психологіях, тобто в тих підходах, які пройшли шлях трансформації парадигматики від класичної “нормальної” науки, заснованої на природничо-наукових засновках, до постнекласичного типу раціональності (переважання нормативів гуманітарних наук) через проміжну ланку неокласичної парадигми. Здійснений детальний опис класичного етапу розвитку психологічних концепцій та виокремленні дві основні лінії розвитку розуміння свідомості: 1) від результуючого аспекту роботи мозкових структур до якісного атрибута активності суб’єкта (радянська психологія); 2) від ізольованого етапу обробки інформації до засобу регуляції й контролю функціонування різних частин психіки (когнітивна психологія). Формування внутрішнього ментального простору або внутрішнього плану дій є спільним етапом розвитку уявлень про свідомість у цих наукових школах. Найбільші розбіжності двох підходів виявлені у домінуючих настановленнях на аналіз вторинної відображувальної природи свідомості у радянській психології і вторинної регулятивної функції свідомості у когнітивній науці. Крім того, виокремленні розбіжності у розумінні місця та ролі рефлексії в організації та реалізації свідомої діяльності суб’єкта. Для радянської психології характерна наступна трансформація уявлень про рефлексію: “атрибут свідомості – механізм свідомості – чинник розвитку свідомості – ознака внутрішньої активності нарівні зі свідомістю”. Трансформацію моделей рефлексії у межах когнітивного підходу відображає схема: “режим функціонування свідомості – форма активності свідомості – рівень свідомості – метастан контролю свідомості”. Проведений аналіз доводить ефективність застосування базисів як основи методологічно компетентного теоретизування, оскільки вони дозволяють оптимізувати систематизацію великого обсягу інформації за обраними критеріями.

ANNOTATION

Olena Savchenko.

Consciousness and reflection in the basis of psychological theorizing.

In the article author proposed a basis, which was formed by two factors as organizing technological means of

cogitative activity (the paradigmality and the nature of centrality of ideas about psyche). The basis allows us to systematize, to put in order psychological concepts, which were created in various methodological directions of psychology, to correlate them within frameworks of defined benchmarks. The locus of the centrality is considered by the author as one of the main factors that stimulates the transformation of paradigms through a change of views concerning the causality of mental phenomena. Three basic forms of rationality were considered: the classical, neo-classical and post-neoclassical paradigms; and four focuses of the centrality explanation concerning causes of mental phenomena, namely: organocentric, environmentalcentric, sociocentric and noncentric systems. The author has compared the content of concepts “consciousness” and “reflection” in dialectically oriented Soviet and cognitive psychologies, two approaches that have passed the way of transforming the paradigm from the classical “normal” science based on natural scientific principles to the post-neoclassical type of rationality (the primate of principles of humanities) through the intermediate link of the neoclassical paradigm. The article contains a detailed description of the first classical stage of psychological concepts development. Two main lines of development of understanding the concept “consciousness” were singled out: 1) from a resulting aspect of brain structures’ functioning to the qualitative attribute of the subject’s activity (Soviet psychology); 2) from an isolated stage of processing information to the regulating and controlling means of functioning various parts of psyche (cognitive psychology). A formation of an internal mental space or an internal plan of action is a common stage in the development of ideas about consciousness in these scientific schools. The greatest differences between these two approaches are found in the dominant attitudes to the analysis of the secondary reflecting nature of consciousness in Soviet psychology and the secondary regulatory function of consciousness in cognitive science. The differences in understanding the place and role of reflection in the organization and realization a subject’s conscious activity were highlighted in the work. The following transformation of ideas about reflection is characteristic for Soviet psychology: “an attribute of consciousness – a mechanism of consciousness – a factor of consciousness development – an attribute of personality’s inner activity on a par with consciousness”. The way of transforming models of reflection within cognitive approach reflects the scheme: “the mode of consciousness functioning – the form of consciousness activity – the level of consciousness – the metastate of consciousness control.” The analysis proves an effectiveness of usage of bases as a foundation for methodological theorizing because they allow to optimize a systematization of a large amount of information on the selected criteria

Надійшла до редакції 30.07.2017.

Підписана до друку 31.08.2018.

Бібліографічний опис для цитування:

Савченко О. Свідомість і рефлексія у базисі психологічного теоретизування / Олена Савченко // Психологія і суспільство. – 2018. – №3–4. – С. 67–89.